

Лаза Поповић

СЕПТИМЕ

Приредио:
Станиша Тутњевић

Београд, 2008.

Лаза Поповић

СЕПТИМЕ

Приредио:
Станиша Тутњевић

Београд, 2008.

4

Ова књига налази се на сајту: www.stantut.com

Lazar Popović

Septime

Priredio

Staniša Tutnjević

Слободанка Пековић

Slobodanka Peković

Предраг Палавестра

Predrag Palavestra

Бојана Стојановић Пантовић

Bojana Stojanović Pantović

Вељко Милићевић

Veljko Milićević

Ова књига настала је као резултат рада на пројекту *Српска књижевна периодика и историја књижевности* који је финансирало Министарство науке и заштите људске средине Републике Србије

4

|

4

4

ЈОСИФ

ЈЕДНА ГЛАВА ИЗ ЈЕДНОГ ТОРЗО РОМАНА

Био један младић, па је имао мозак, али управо место мозга и мало магле... То јест, не да није имао уопће мозга, него је тај био често пута замењен маглom, густом и непровидном. Он је био јако лакомислен. – Као сви младићи, имао је двадесет година на леђи, што му није сметало, да буде често пута сличан детету од осам година. Он је био јако раскашашен. – Као сви младићи, имао је девојку, коју су други звали његовом љубезницом; што му није сметало, да је одиста не воли; шта више, она је била туђа заручница, па је опет није волео. Он је био јако покварен. – Онда је умео страшно да исмева друге, да тражи туђе мане, и што је главно, да их нађе и да удара безобзирно и немилице; тако је био безобразан! Па онда незрео, даровит, сретан и леп. Све страшно, осим имена. Име му је било Јосиф, то дивно благо име, овековечено оним из библије. Оному Јосифу и овај је потомак сличан био с обзиром на неки догађај, који је неморално споменути.

Кад је Јосиф навршио двадесет година, седне он у вече у својој соби и узме један лист хартије и напише ово: „Навршио сам пре два дана двадесет година, пуних двадесет година... и поставио сам темељ моме дневнику и... учинио сам погрешку против моје логике јер сам држао, да је глупо водити дневник. Написао сам то још јуче, а кад сам сео за сто и почео превртати, а ја нађем то и порадујем се. Оставио сам на страну и почео даље превртати хартије и свеске и веселији сам него иначе. Кад сам испрметао све, видео сам да апсолутно не могу ништа да нађем, пошто ништа и не тражим. Сложио

5

сам хартије и свеске, а онај лист још стоји и чека, мени се чинило да сам му ја нешто дужан, па му сад треба да вратим. Узео сам га гледао га и поново сам видео, да морам нешто да му дам. Одмах сам се уватио у лажи и држећи, да је то важна ствар, стрпао сам одмах у почетак. Ево како: Мислио сам: ја овај дневник пишем за мене и ни за кога више; али се ту родила мисао, да ће још неко читати. Бадава сам ја сакривао и утишавао ту мисао речима: ах не! то је лаж! она је остала.

Па кад ће други читати, да им се бар дâ нешто згодно удешено, да знају, с ким имају посла. То је грубо. Много нежније је: Ја сам цура из пансионата и имам танак глас и пребирам по успоменама и јављам учтиво, да сам се родила 23. децембра 1877. године, у пола два-најест ноћу, од оца Христифора и матере Евгеније...

Пребирати по успоменама значи немати садашњости, па какав је то дневник? – То је дневник малих људи; они га само могу и имати, онако на дугачко и на широко. – То ја кажем, као да сам ја нека изнимка. Не! То се не односи на мене. А после секунда да! – Добро би било, да сам ја нека изнимка, то је почетак; ја сам збиља изнимка, то је крај.

Ал' се мучим, како ми је неугодно! Сваки час лажем и уватим се; признајем то, и опет лажем; и то ту лажем на почетку, ту лажем где исписујем редом мисли. Шта ће бити, кад се почну пребирати успомене! – Смејем се на те реченице и на онога апстрактнога читаоца, и на себе тако ћошкастог. А тај је смех пола јед, и то јед што не пишем онако лепо, као други велики. Можда зато, што пишем истину... – пхи! ово је сувише, сад опет контрадикција, мало пре непрестано лажем, сад се тешим мишљу да пишем истину... – Ех ! До ђавола ти перо, што тако шкрипећи глупости црномањасте молујеш, до ђавола ти хартијо, што све тако драговољно примаш!

6

Све до ђавола! – Како је то Јосиф написао, а он тресне перо, преврне мастионицу, убрља се мастилом, скочи од стола, и почне да јури по соби ! – па се стиша и легне. – А чим је сутра дан покрио мрак ту малу варош, са великим оговарањем, седео је Јосиф и опет писао: „Бацио сам исписани лист хартије, и изгледало

је, да сам га у заборав бацио. А кад сам легао у постељу морао сам о њему мислити. С поља сам се смејао. Зато сам се обешењачки смејао, што неће нико знати, како сам се првим даном мога дневника обрукао. Јер ја нећу ником казати. – То покорно јављам. И задубивши се у сећање, обувата ме исто јучерашње осећање. Лежао сам поред прозора, кроз који сам гледао небо. На небу једну велику звезду и безброј малих. Као бистра и прозачна плава вода са бисерним зрнима. Лепо јесење небо са хладноћом, што претвара капи росе у снежне пахуљице, а мене тера да дрхтим у постељи. Колико сам пута гледао то небо и био очаран!

Пре три месеца ишао сам ноћу на колима. Поред пута лежаху масна и плодна поља. Мало даље колибице од трске, као какве чупаве главе. У њима је смрдљив и загушљив зрак. Ту спавају чувари уцмарени од зноја, и све се јаче покривају. Још се осећа мирис крцака и упаљене сламе... Око колибе леже чупави, гадни пси. Они не пуштају гласа од себе. Само се тек узверу, кад чују кола. Ноге и реп су подвучени под тело. Све је згурено и згрчено и греје се и спава. Спава цела природа...

Не шушти осушен лист кукурузов, нити стоје љубопитљива лица чувара поред пута пушећи и бленући. Сви предмети изгледају као из црног мрамора истесани; и сви су спојени један с другим и прелазе један у други. Ђерам је спојен с бунаром, бунар с дугим прљавим валовом, валов се дотиче четвороугласте гомиле ишђикала кукуруза, из њега ниче нека округла црна гужва,

7

то је брест, брест пружа од себе ограду, ова се спаја с колибом... А око грдне групе предмета, сличне оној у бајци о успаваној ћери царевој, надвија се огромна, шупља, црна кугла. Са њеног се плашта пружају дуги и широки низови црних велова на те успаване предмете. То је небо, пут страхоте људских злочина. А гдје је моје небо са звездом?... И границе и рубови предмета ишчезавају и губе се у опћој неодређености... час изгледа брест на три ћошка, час опет бунар нема ћерма, после се све јави и опет ишчезне; пред оком је започело неко трептање, отегнуто али постојано, све се лелуја и миче, промичу неке сени, види се раширена грдна рука из земље ... затим потпуна тама. – Ни пут се не бели ... А где је небо моје са звездом ? – Згрчена је душа од страха и хоће у себе да се са-

крије... Блесак! Он засене очи. То је месец, што проматра пустош у природи. Његово је лице, лице једног мртваца. Његов поглед одузима свест. – Нестаде га. Само се небо црни, и то је пуно зле слутње... – Волим, волим ја и то небо, волим га и тако, кад жалим за оним јуче. Јуче сам у дну видео куће, прочеља; с једне стране обасјана с друге у тами; оголело дрвеће и опет куће. Али мртве. Опет је све сневало...

Под покривачем је било топло а ја сам мислио: ала волим то небо, и оно што сам пре три месеца гледао, и оно... А зашто ја то небо волим нисам се питао, него

сам се удубио у потанкости лепоте, испитивао их, тражио и много, много нових нашао... – У часу кад треба озбиљним мислима да се бавим, уживао сам у лепоти; ја, који сам пре три дана навршио

двадесет година, и који сам онако зло прошао са првим даном мога дневника... Па...

8

Мати је седела поред стола и читала новине; а ја и отац смо се разговарали. То је било тачно двадесет година после мог рођења.

„Таки је свет” рекао је мој отац „и таки је живот!” – Мој је отац млад човек са сасвим седом косом и бојама на лицу. То, што је казао, ја сам одмах и појмио, и гледао га пажљиво.

„Кад сам ја био ђак, – а то је било пре двадесет година, морао сам да живим са мало средстава, јер ми је мој отац мало давао. А кад сам заволео твоју матер, онда ме се одрекао. Ти си се родио, ја сам био ђак, а твоја мати туђа слушкиња. – Испрва нисмо имали чиме, да се покријемо. – Али ја сам свршио, што сам хтео; ја сам био поштен; и видиш сине, ти си данас двадесет година и већ си на крају свога учења а ја сам те издржао. И издржаћу те! Па ћеш бити готов човек... а ти си млад, јако млад!” – Јест, мислио сам, то ми је велика погрешка.

„Способан си и вољан да учиш, па учи, учи сине још више него што сам ја учио, а немој да се лолаш и да водиш љубави с девојкама... Ти си то можда и радио, али немој више...” – „Нисам ја то никад урадио” –, рекао сам и застидео се своје лажи и очева поверења.

„Па ти трошиш много, и то ми се не допада. Ја сам ти давно рекао, како стојимо. Ал' ти на то заборављаш и не умеш да распоредиш! Па пази зато! – “
То ми је друга мана –, мислио сам и слушао оче-
ву придику са пуно покајања и гриже савести. – Мати ме гледа иза новина и смеши се: „Аха! Обешењаче!” – вели јој поглед – „Што сад шепртиш!” – „Зашто си правио дугова и овде код куће? Ту барем имаш све! Онај у пивари даје рачун, онај у хотелу, онај у читаоници. А ја плаћам, зашто?” –

9

„Та нисам ја то наједаред – викнуо сам пун љути-не, – то је гадна хуља тај гостионичар...

„Та ман'те се господине тих гадних хуља!” – наставља отац са комичном збиљом. – Тако сам се стидео, да сам хтео побећи из собе.

Они се договорили и не пуштају ме. Него ме пецкају, коре, хвале и грде уједно. И имају право. А ја се браним све са грозним измишљотинама, глупостима и очевидним лагањем. То њих још више подбада. – Одануо сам душом, кад је отац смејући се отишао, а ја остао с матером сам. Хтео сам, сад да се ја дурим, – јер је отац однео кључ и закључао капију. Напратио сам уста и почео уздисати са књежењем. И за чудо ме сва срџба у тренуту прође.

Она лампа са жутом светлошћу и часовник са великим утегама, она слика распетог Христа пуна прашине и боја, говорили су ми: „не љути се, јер си јако смешан, кад се љутиш.” Ова мека софа са наслоном и она мала црна пећ у буџаку говорили су ми: „не иди од нас, код нас је меко и топло.” Сви су се предмети смејали на мене, а ја сам оборио главу.

Ту сам одрастао међ њима и знали су ме још, кад ми је висио тур. Ону лампу са жутом светлошћу треснуо сам једаред чак с прозора у двориште на камење и једва је остала жива; часовник сам вукао затегама а он се сиromaх дерао, крештао и избијао јер сам му срце чупао; оном сам распетом Христу насликао цигару у зубе, а шта је тек препатила она мала црна пећ, ова мека софа, како је то све било мучено! Био сам мали као чвор, а све сам их редом до смрти и распада мучио. – Они ми то опраштају и моле ме да останем; моји стари пријатељи стари знанци и ја њима маза.

10

„Мати”, – рекао сам полако, као кад се дете срди, а нико неће да га гледи, оно се већ одсрдило а опет га нико не гледи...

„Шта је?” – пита она благо и чека, да јој почнем пребацивати; чуди се, што јој не гледам у очи, а она одмах по очима позна шта хоћу...

Хтео сам да останем код куће; и тиме сам разве- селио матер; она хтеде и каву да ми скува „кад сам се већ у Б... у научио”. Али ја јој нисам дао; нисам ја хтео да пијем каву. Подметнуо сам руку под главу и гледао у таваницу; учинио сам дакле по вољи тима старим пријатељима и осетио сам весеље у срцу због тог доброг дела. И ипак нисам могао да отресам тугу баш због тога весеља; него сам их пустио, да се мешају. Не туга..., него више немоћ и помирење са околностима, што собом доноси осећај веома сличан правој тузи. Тај се мешао са радосћу. То мућење, било је мучење... Одкуд да пијем каву... ? Казао сам мајци да ми што приповеда, а она ми каже: „Та иди! Одкуд ти то на једанпут у главу! Ваљда хоћеш опет да пишеш!”... Та мене је мучило оно осећање да сам га једва издржавао! „Та причај” хтео сам рећи „ја сам болан! Причај да заборавим на бол”... Она ми каже: „љубимче моје!” и то није лаж, ја знам истинитост те речи само од матере... – Моја мати има крупне плаве очи, округле и умне, из њих се чита у души као и у мене. Моја мати је образо-

вана и чита много. Ја сам је научио гледати у овом старом намештају са меком софом, са малом црном пећи, часовником с утегама; она је главан део тога намештаја; она му даје неки живот. Без ње је мртво све, а кад је она ту, на једаред почне тај часовник да живо куца, на једаред је слика побожнија, наједаред се пећ сакрије у мрак. Све се миче и почимље живети...

11

Моја мати пева. Она има танак детињи глас као птица, којој су крила одсечена или пилићи удављени. Тај глас је пун мекоте, сете; он је израз срца уцвељеног. И моја мати не пева много песама; она пева само једну. И моја мати не пева никад у друштву; она пева увек сама. И то у овој соби, покрај лампе седећи; ми је слушамо из далека и тргнемо се; ја сам као малишан наслањао главу на врата слушајући, слуктећи, не пропуштајући ни једног тона, ниједне fine нијансе у везању тонова, и дрхтао сам, дрхтао као онај створ, што га та песма описује, дрхтао сам као и та дела песме то парче из прошлости... Тек ми се чинило, да моја мати не пева сама; њена је песма била симфонија отегнутих и звучних акорада. Ко је допуњавао те тонове до акорда – Да л' они стари предмети, што су у њу гледали још као голуждриво птиче...

Прекинути је нисмо смели, ни за живу главу. Остали смо, како нас је песма затекла; ил' се шуњали ближе предани слуху... Каква је то песма?... Не, то није весела песма. То је плакање, побожно плакање, право плакање; у сред песме тек на једаред грчевит прекид, тек једно јецање, као део акорда. И та песма не престаје... она се губи и траје дуго, а у мојој детињској глави јечала је увек, полако али постојано.

Једаред сам се играо са сестром крај очевих ногу, са сестром малом, бесном и пискавом. А на једаред песма, и тај мали створ на једаред прст на уста. – Узме нас отац на крило, а ја га загрлим, од страха, који ме је спопао, и почнем дрхтати и стрепити. Чуо сам да има анђела, уверен сам био да то певају они. А после кад сам се уверио о духовима, држао сам сигурно да то духови певају... Јер како би та песма могла така бити иначе?! – Пишем сад ово и на једаред бих хтео отрчати и пробудити матер и питати је: да л' је то варка.

12

Она почме да прича и стиди се као почетник, и хоће брзо да прескаче а ја је молим, да све тачно приповеда...

Твога оца отац мрзео је мене; а и твог оца, кад ме је пред Богом узео; никад од њега ни речи. – Морали смо се патити; седели смо у оној земној кући на пијаци; тамо си се ти и родио. И онда је дошло страшно. Ја сам лежала, моја мати је била још код тетке, а твој отац морао је да пише цео дан, да заслужи једну форинту. Напољу је била страшна зима... а ми нисмо имали пријатеља; пре смо имали, док је мој отац био жив; али кад се мој отац убио, отишло је све, и богатство и пријатељи; па кад ме је твој отац узео, имала сам једну хаљину и једну кошуљу... Непрестано си плакао; држала сам те поред мене у постељи, грејала те и миловала те. Ниси хтео да ћутиш. Морала сам да ти певам и онда си се умирио и залуђено и пажљиво гледао.

На једаред дође писмо од деде. Пише да дођемо и тебе понесемо; он је молио; он ће и сватове направити; само и тебе да понесемо. Новаца нам је послао био и јела. Отац није био код куће; него кад је у вече дошао ја му писмо дам. Он га је читао и почео дрхтати, блеђи од крпе. – Ја сам се бојала и подигла се у постељи пруживши му руке. А он подере то писмо и почне бацати све кроз прозор; окна попуцаше а он викаше: „скот! скот!“ – Била је та ноћ страшна; ти знаш оца, он ослепи, обневиди; хтео је онда да се убије, и тебе и мене да убије. Плакала сам и молила га. Кад је јутро већ било, умирио се; обећао да неће ништа чинити; само да се ја смирим; а ја се нисам могла да смирим. Тек у вече сам се потпуно смирила, кад је лежао на постељи поред тебе и изгледао да је препатио једну велику и тешку болест. – Онда су учестала писма, али сам их ја дерала. –

13

Окупала те једно јутро и повила, а ти цичиш као печен. Уђе један човек у бунди и чизметинама и није ни куцао. Питам га: шта жели; а он каже: где је дете? – Одмах сам помислила, да је то деда. А он даље пита: је си л' ти жена мога Јована?; а ја сва стрепим и муцам. Пита он; а је л' то ваше дете и дође до тебе и почне те гледати. Гледам шта ће бити, и не могу да дођем себи. Ти ћутиш на страшно дедино лице. Шта ће ако отац дође?... мислила сам; а он само стоји и гледа те. Па онда му се испод накострешених веђа скупе две грдне капи суза и сagne се пољуби те. Појурим ближе на твоје цикање. А он обрише рукавом око и увати ме за главу па и мене пољуби, сву укочену од страха. Каже он: ти си моја кћи, а онај тамо балавац, што се књези, то ми је унук, нека вас Бог живи. Где је Јован?... – Па смо боље живели. Отац је учио да положи испит, а ја сам те после подне носила у шетњу, кад мало сине сунце и играла се с тобом код куће.

– Трајала је зима до маја те године. Дошао је био јуни. Већ си био шест месеци; од деде опет учестала писма, па се ми кренемо деди. Дан леп, па си весео и гучеш и смејеш се на мом крилу. Добар коњ граби, још смо за лада тамо. Нисмо били ни сат од једног села и небо се натушти у једном секунду а у другом груне страشان пљусак и ветар. Увила сам те у очев капут; мислим зима ти је па скинем и мараму с мене и двапут те увијем. Киша лије и сипа а ветар да обори кола. Спусти се мрак. Кочијаш каже: „Јао, господине...“ и пусти узде; коњ полети упропнице. Онда отац зграби кајасе; ветар му однео шешир и носи му влажну косу наоколо; узме он кајасе и вели кроз ону буку: чувај дете!... Било ми је зима; киша је лила за врат и цурила по телу; било ме је страх. Ужасна пуцњава и урнебес. Муње само сукте из мрака; а како пукне гром поскочи коњ и видим како га отац опали кан-

14

цијом, да му месо и кожа отпадале; лети и коњ као сама муња. Али куда? ... Нисмо знали; ни ја, ни отац, ни кочијаш. Видим само оца како укочено седи а ветар носи власи. Држала сам те уза себе стиснутог... – Колико је то трајало и како смо ми живи остали, не зна нико. Најпоследње се дочепамо села и у прву кућу

свратимо. Већ је била ноћ; дуго смо лутали; а они нас добри људи примише. Отац скочи с кола и подигне мене и тебе и понесе нас у кућу. Знала сам у један мах за себе и видеела коња, како дрхће сав у пени и неколико чупавих сељака како се вајкају. – Тргала сам се у једној сељачкој соби; ти лежиш поред мене на ћилиму весело и насмејан; а наоколо деда, баба, отац, сељаци и њине жене; срце ми се развеселило и почнем те грлити и љубити; а деда и баба јецају и плачу. – Дошле оне сељачке жене, па те гледе њиним гаравим лицима и смеју се: „Ију, ала вам је то лепо дете! Пфуј, гаде један, да те не урекнем. Ију, мали ко миш па и он покисо!“ веле оне милујући те а ти

се само смејеш. – Онда сам се поболела и дуго лежала. Тебе сам смела само да гледим а не да те и грлим и љубим, и раним и дојим. Па си баш почео и говорити! Сви се крстили и чудили. Мала лутка а већ брбља свашта, чисто као друга деца од дванајест месеци а не од седам.

И то ме је твоје брбљање излечило. Морала сам да устанем па ма знала одмах умрети... – Била једна жена у селу, млада тек доведена у јед-

ну скоро циганску фамилију, па кад те једаред на сокаку видеела и она каже: „Дај ми, Боже, тако дете, мало и бело и брбљаво, као што је у господина, па више ни једно!“ – Ми смо се смејали а она се даље молила Богу. – Права је милина била провести лето у селу; без бриге, без труда; деда и баба су нас на рукама носили... Дођеш ти једанпут из шетње са оном младом, па тек: „бабо!“ – „Шта је, рано моја?“ – „Видо сам, бабо, теле“. – „А где си видео

15

теле, душо моја?“ пита баба, а ти кажеш: „теле су заклали“ – и то као да је то по твојој заповести учињено. – Ми те питамо: „а зашто су теле заклали?!“ – ти се зачудиш и немаш шта да кажеш одмах него се окрећеш у неприлици; узме те баба на крило и поново те пита, а ти јој онда кажеш: „па ишла му је крв!“ – „вју! каква крв, рано моја!“ – „Па бела, жута и црвена крв му је ишла па су га заклали...“

– Кад је то написао подигне главу на којој је био изражен умор. Кроз ту главу појурише оштро и брзо мисли: Шта радим! Ја мислим сад кад је ту дневник, онде потрпати све. Шта радим?... – Опет писаше даље: Нећу да мислим, кајем се, кајем се што сам написао ова два дана у дневник. Шта ту трабуним о мојој прошлости? Све потанкости, све глупости! Колико ме је пута отац јаче и озбиљније грдио па нисам бележио, колико ми је мати лепши прича причала па нисам бележио! – Онда застане и почне да превлачи пером по тим готовим реченицама док их сасвим не помрча. И опет се замисли... Опет писаше: Ови дани оправдавају што исписујем те обичне ствари, обичне за другог, а за мене не; јер оне су делови мога живота за ових двадесет година... Сад, кад сам толике године навршио вредно је погледати у прошлост. Ја хоћу да је гледам, хоћу да знам каква је била. Не да жмирим на њу, него да је испитујем гледећи је. Па кад то будем знао онда ћу имати грађу за будућност. – А где је садашњост? – Она ми је таква да ћу је силом морати прекинути ако се и мења.

– Зука је стајала над папиром а глава је мислила у овом одсудном тренутку: а ако изађе да срце треба да живи а мозак сам од себе умре; ако ја нисам толико храбар да гледам у прошлост и толико способан да изведем честит закључак?! – Где су идеали том младићу о којима су му учитељи толико причали, где су мисли на пожр-

16

твовање и племенити рад? – Нема он то, чини ми се никад није ни имао. Нити се отимао, нити дуго мислио. Тај младић тражи разлога за будућност, јер он неће да верује. Па шта је он радио за двадесет година живота? Шта је радио? – Он је живео. Као дете од пет година живео је животом дечка од десет; као дечко од десет живео је животом младића од двадесет; као младић од петнајест година живео је животом зрела човека; а на крају он сам о себи мисли да је старац; у почетку почетка је код њега крај краја последњег. – Па кад је тако проживео у кратком року један човечији живот, кондензирану есенцију сабијену у двадесет година, морао је да тражи: да л' је шта остало да се проживи, има л' разлога да се живи. – Он је мислио да то мора и да је то логично. – Узме исписане листове; испрва их чита расејано, па све пажљивије. Дошавши на крај одмах писао даље: Има л' разлога? – Камо моје среће да сам се то пре питао, давно пре; не би сад морао описивати колико сам бола и јада претрпио за ово неколико часака како ми је то питање пред очима! камо моје среће да сам већ одговорио на то питање са: да ил' не! Макар да сам увидео да не могу да одговорим... – Али он није био у стању да опише мисли и осећања у којима се сад налазио; био је потпуно уморан и неспособан и гладан. Узме песка и почне посипати још влажне редове. На очи му се види да не мисли о томе. Сав је песак истресао и читав брег направио на артији. Почне гледати ту артију. Испод песка вири крак једног слова; он стресе себи у крило сав тај песак и принесе ближе очима читав лист. – Прешла је једна ноћ, па један дан, и још једна ноћ и још један дан. Младић Јосиф је сасвим промењен; увек у лицу ватра а на рукама и ногама зима; иде сам; говори ретко; клони се друштва; шта више и не смеје се ником. Почели се други већ питати: шта је?; а он сам

17

није ни приметио; а није ни знао. Само матери његовој почне зепсти срце кад му је видела очи. – Кад се почело смркавати трећи дан седео је он с оцем и с матером за вечером, па на једаред заборави да треба да вечера. Гледе га њих двоје а он никако да дође себи. Каже му отац: шта је теби, што не једеш?; а он се онда тргне и рекне као пробуђен из сна: шта... не могу, нисам гладан. – После тога оде у врт; али га пређе једанпут и пође у собу. Види небо. Гле како данас изгледа небо као велика поњава, али на много места подерана, са много сјајних рупа. И застане јер није могао ту мисао да настави. – Оборене главе се одвукао у собу. Испочетка је мислио натенане и трезвено, са пуно вере и поуздања; часак затим је био заплетен и немоћан; на крају потпуно збуњен и уморен. То му се десило први пут и зато му је теже поднети. – Лежао је у својој немоћи и хтео да лије сузе беса, па није могао; хтео је да чупа косу, па није могао; хтео је да пита друге, ал' они не разуму; хтео је сам да се извије из тог густог ткања и покида ту гадну мрежу у коју је упао, па опет није могао. Ни једног потеза тог питања не може из памети да избрише; ниједне мале мисли не може да одагна. Никако! Увек једно те једно... Читао је књигу па је то видео тамо написано; свирао је у вијолу, па је у звуку чуо то; легао је да спава, па је снивао то. Бацио је књигу, треснуо вијолу, ђипио из сна. А оно је опет ту. И увек он немоћан. – Како немоћан?! – Не мања њему ни мозга ни логике, ни гомиле факата; све је то јасно и одређено. Али он бежи од закључка, – и у томе лежи сва његова немоћ. Он је кукавица, он је кратковид, он је варалица; он изведе други закључак. А мисли о оном што га је требао извести. Теши се варком и побија истину турајући је од себе и не могући је отурити. – Није истина да он није извео прави закључак, његову будућност, из гомиле факата, његове прошло-

18

сти. Он није хтео да се на њега обазире. Био је уверен да треба; али учинио није. Борба га и трзање изнурава. – Питају га: шта му је и брину се за њега, а он се смеје и лаже. Дођу му мисли на славу коју треба да стекне, он почне пун одушевљења, али нешто дође и каже стани! Одмах зна шта је и смеје се и лаже. Седи у врту гледа симфоније у бојама; ваздух је благ а наоколо све тихо; почне осећај лепоте да се таласа и да расте. А опет дође оно и каже: не будали! Одмах зна шта је и смеје се и лаже. – Немоћ! – Ено га сад седи наслонивши се на лакат и осећа на длану усијано чело... Младости моја, као што се у причама и романима зовеш, екстракт живота и један век уједно; башто мала на којој је никло безброј шарени, безбојни, отровни, леви биљака; гробље са бусењем на којима стрше поломљене даске малих крстова; шумни поточе што си дерао кроз стење покривене маховином грла и што си се пенушао као шампањско вино; трула баро са крекетом жаба; вечита тајно моја! Носио сам те сахрањену у дну душе и мислио да ће време избрисати оштре боје и срушити грађу, па ће струлити и пропасти све а ни трага неће остати. Мислио сам да могу нов створ на твоје место отпочети градити и упропашћен застао сам кад сам погледао у моју унутрашњост. Цела, целцата, стајала си ти слико што сам те ја и други људи нарушили и изгубали; стајала си пуна немог садржаја и значења. Брзо сам превукао преко тебе завесу утехе, али је та већ трула и разлијана. Ништ' није помогло. Суђено је да то морам још гледати; нешто ме силом држи пред тобом и гони ме да те разматрам. Башто, гробље...

Кад је Јосиф био мали дечко причала му је једна стара жена о витезима што ваде срца цурама и о вешцима што сисају сису човекову. Па би му се машта узбунила, и кад би у дубоку ноћ лежао у постељи на једаред би

19

цикнуо; пред очи су искакале страховите слике и у часу нестајале; целу ноћ није могао уснити; па би непрестано будио оца и питао га: колико је сахати, кад ће сванути. – Сад је требао да се интезивно замисли о тој слици у његовој унутрашњости, и испало му је за руком; слике су се исто онако ређале као кад је поред оца спавао у постељи. Зачуђен посматрао је то све живо и јасно, и познао је. Сlike су стајале у свези, позориште је трајало дуго; нашли су га у јутру, кад се сунце потпуно испело на небо, за његовим столом занетог и почели га будити, али нису могли да га пробуде. И дуго, дуго су га будили и једва је дошао себи из тога сна; осећао се испребијан од удараца какве дуге гвоздене мотке, што му је поломила целе груди и згњечила плућа и срце; па је понова пао у оживљавајући сан. – Он је волио то његово, једино његово и ничије

више; уживао је разгледајући и ситнице и потанкости, и целину и значење; са слашћу се предавао томе испитивању, као гурмен на лепа јела што се спрема са очекивањем, сигурним очекивањем, познати посљедица. – Учини му се на једаред да то позориште нема последњег чина. Па!... Ако је у истину ово баш последњи чин?! – Тако му то није ништа као да се десетог тиче. На једаред се у њему помешала хладнокрвност, јунаштво, озбиљност и философија. – Почео је да пише, па не иде више у шетњу пуну глупих познаника и дивљи кестенова са зрелим плодом. А у јавне локале ићи срамота га је. Просто га је срамота што се њега не стиде. А у вече чита; сад баш Аночку Достојевскову и мисли: тај роман није свршен, али нас писац дивно вуче за нос, па онда Јефимов!... – О њему је дуже мислио; али је тако скривао мисли да их нисам могао сазнати...

Јосиф се променуо, и његов се отац врло варао кад је казао: „а знам ја то, то ће већ проћи!“; јер ма да је ње-

20

гов отац био иначе паметан човек он прво није знао каква је то промена... дакле верујући у лаж се варао. Јер та промена није била налик на наступе меланхолије што посећују младе и приемчиве душе; а није ни била налик плеви што се завитлала кад је Јосиф написао у дневник: данас сам навршио двадесет година! – Почевши одавна расла је она лагано, јер су је прилике гушиле. Сад се је све тако стекло да је постала видном; али само за друге, јер Јосиф није имао каде да себе посматра; подавши се утисцима био је од њих и удешаван; они су до сад били с поља; нису били трајни, али су се мењали; у мозгу Јосифовом се почело нешто да скупља; па кад се накупило – а то је доста дуго трајало – онда је Јосиф осетио на једаред утисак изнутра! Али како је тај утисак био, како је снажан био, како га је обуватио, како је постао живим!... Један му због тога каже: да је болестан, а други: да је то сувишак интелигенције; а то је било најсмешније. Сам се Јосиф после тог смејао и рекао: „Кибаци, вечити кибаци, вечити кибаци, што уму само да гледе како други игра и губи и добија!“ –

Скоро да је то била нека хазардна игра. Јосиф се играо са својим мозгом; и видео је одмах у почетку престиже његове; силом је угушивао осећај последњег очајања, што га је силно ломило кад је гледао где меће све своје на једну карту и ту карту губи... Знао је колико је така игра опасна и усуђивао се и усудио се да даље игра; и то тако страсно као карташ Достојевсков. – Да богме да је била дрскост забости нос у тајну: има л' смисла живети? какав ће живот бити?; то је био безобразлук. Јосиф је у опће био безобразан, али је сада постао суперлативом; живи око њега бескрај и безброј људи, исти тако као и он; и сви ти лепо ћуте, не плећу се у такве ствари, теше се, надају се. А он се нашао, – онаки балавац! – да буде сумњалица, испитивач, Хамлет неки са магарећом

21

стрпљивошћу. – Најглавније је да је био без страха; ишао је крају и хтео да дође до краја, просто: хтео је...

Са коликом марљивошћу, ревњошћу, љубопитством подавао се он испитивању своје младости! Толиком каква је непоњетна за таког младића. Са коликом издржљивошћу, тврдо-главством, енергијом, са коликом бистрином гледања и безобзирношћу упуштао се он у преживео живот свој! Нигде застајо, нигде одмануо руком, нигде изоставио, или скренуо, или слагао! Редом, све, без прекида, јасно, ситно и крупно... све је купио. А то су била факта...

Чинило му се да ради за другог, – а радити за другог и за бадава волио је и био је савестан. Чинило му се да то што он ради доноси користи, сваком око њега, – можда је уображавао, – али је радио са заносом. Чинило му се да то треба брзо, без оклевања и без одуговлачења радити; па се напрезао из дна душе. И то је било чудо једно! Промена на Јосифу тако је постала видном да је његов отац једно јутро узвикнуо: „Та овом детету мора шта да фали!“ – И тад се није преварио.

Јосиф је био збиља болестан; душевне грознице су га мучиле и почеле му пити преостале сокове младићског живота; страшније него телесне, са вечитом језом. Опет то дете није имало када да себе гледа; па и да му је ко рекао да одустане зар би он хтео послушати?!... Један фантом без могућности тумачења! – Али се то променуло; ево како: после обеда је

Јосиф једва чекао да отац устане да може и он отићи; јер му је било мучно од запиткивања и говорења. Пође лавоару да опере руке и на једаред осети нешто у сред груди што никад није осетио: осећај слабости, ужасне немоћи, ужасна страха, који у милијонитом делу секунда ужасно нарасте. Он мораде да падне; и падне на лавоар пошто му се поче мутити свест. Лепи се порцелан

22

распршта а чело Јосифово облије бледо румена крв и почне капати на под и сијати се у зраки сунчевој, што је вирнула у собу...

После четврт сата се освестио и видео да лежи у постељи, и чудео се тишини око њега; понда примети матер и оца поред постеље и лечника, сви га гледе...

Одкуд да сам тако слаб, питао се Јосиф, и шта ми је то тако тешко на глави ?...

Лечник га прихвати за руку и Јосиф осети како му се рука диже; у некој висини застане; потраје доста дуго; и спусти се полако...

Како ови тихо говоре! баш ништа не чујем!...

Мислио је тромо даље и почео се опет губити у раскида-ним сновима и несвестици. – После два сахата тргне се и покрене, на своје из-

ненађење, сам своју руку и подигне се на пола; па збаци са себе покривач и потегне и ноге на поље. Али појурише на њега мати, отац и лечник, са лицима на којима се сликаше неограничен страх; угураше га у постељу и покрише, све вичући и молећи га да буде миран и да спава и да то тако треба. – „Та шта ј' то?!“ каже Јосиф на врхунцу чуђења; они ућуте; али само за тренут; па опет полетеше и легаше на њега тепајући му преклињући га.

Случајно види Јосиф себе у огледалу, како се ди-гао, и поплаши се од своје слике; ова је имала нечег сличног са ноћном авети; и за час му падне пред очима магла заборава, и он почне да се сећа: како му стрелови-том брзином јури на сусрет лавоар, види да ће се морати сударити, а уклонити се не може; за један бескрајно мали део времена само. – Зажмури и задуби се. – А они други се за пакост нису мицали од посте-

ље; чим би се он мрдноо а они би са страхом ђипили и почели ломити руке. „Та само да ми је барем да одем у

23

собу и скупим артије, да се не шћердају, ил' да их когод не чита.“ – Али је добри лечник проњушкао већ да је крви изгубио, да му је срце слабо; организам уморан...

Од малена је падао у разноврсна раздражења; ова нису ишла директно једно за другим; између њих је постојао живот, обичан, индиферентан, испуњен душевном пасивношћу. –

Кад је падао у обест и весеље био је несташан, насртљив, безобразан, неиздржљив; непознат се чудило а познат једио. Тражио је друштво, гомилу, јавност. – Племенитије способности су ћутале; дубљина, величина, корисност мисли били су од њега бескрајно далеко; способност разумети и оделити лепоту ишчезла је; а место тога: речи! Али какве речи! То је било као кад се узме чели-

чан чекић и почне се лупати по кремену, а шљунак и искра се помеша. Људи који су имали телесних или душевних мана страшно га се таквог бојаше; шћућурили би се и мрзили; а он је безобзирно делио ударце и њима и другима, за измишљене погрешке, за сувише мале. То му је била лудост; баш највеће уживање наћи другом ману, измислити је, створити је, рушити, срушити величину једног човека пред њим самим, или туђу хвалу, или туђе дело... Као кад се неваљало дериште узме за јаку и почне дрмусати и тур му се напраши; така му је била критика. – Скакати с предмета на предмет, хватати се за речи, из речи правити појмове, говорити у афоризмима, бурлеск, бизарно, дефинирати, била је главна радња мисли. Све је наперено, затегнуто, скупљено, подигнуто око једног, а то једно је реч, реч из уста над којима се жариле очи а у образима потајна ватра...

Јосифу је најмилије било раздражење душевно, стање туге, самоће, незадовољства, мило и најмилије још од оног доба што је превучено маглом, што би је сад хтео да разagna. У последње време узрок је био ње-

24

гова воља и енергија; он је хтео и оно је дошло; тежио је сам неосетно, силом, нехотице и постојано увек томе стању. Све што је у њему било племенитог, вишег и необичнијег, што је у њему латентно живело, појавило се умножено и појачано. – Сам, никог у близини, потпуно сам, али тихо, тихо!, – јаој! колико га је болело кад га је таласај ваздуха тргао и колико се чувао, – нема велике и интензивне светлости, онда падање, точење, у све јаче степене, у све црне дубине тог раздражења; згурен, скупљен, седео је у буцаку покривши лице рукама; дрхтање, магла пред очима, унутри пламен и бура, мила бура, у глави тутњаше и брујаше.

– Још од онда кад је та глава била покривена рскавицом место кости! – Али није писао веселе реченице. Прву што је написао украо је из Мињона, а било је то пре осам година. После ствараше сам: у тај исти мах, секунд после рођења идеје увиђао је лепоту и значење свога створа. – Та чеда његова до крајности раздражене душе била су у стању да га једним махом обезнани и преведу у оно стање у коме су постала; па их је зато волио... Незапочето и несвршено, парчад, комађе, морао је да поправља, да допуњава, али само за себе, јер написати то није могао; то је баш била главна ознака тога раздражења, та: осећања...

Па онда раздражене мисли; где је дуге часове ишао напред, без устручавања и слободно, наоружан логиком са оштрицом нове секире...

Лежаше слаб и уморан, и прислушкиваше удаљену збрку мешавине питања: да л' ће ко читати оне његове папире?, да л' његов отац?, има л' паметни очева?, да л' су сви људи слепи?... Тек дође одговор на једно, роди се нових десет. Лежаше слаб и уморан. Прне у мозгу једна мисао; мала, слаба, незнатна; она прне као птиче пред жбуном; и нестане је, а он о њој не води ра-

25

чуна. Изненади се кад је при повратку одмах упозна. Али је она још слабија. Јосиф рекне: гле, ово ми је познато, чини ми се!... Али ње је сасвим нестало. Где је она? питао се он тремо...

Кад су други људи у тој вароши видели да Јосифа нигде нема почели су комбинирати: шта то може бити? – Тема беше тешка. Опробани оговарачи и измишљачи потрошише своју снагу и већ помислише: сад смо га нашли!, али искрсне нова препрека. И да се деда Јосифов није на опраштају с овим светом на овог последњег ужасно избекељио, „ужасно избекељио црвену језичину“, и да тај догађај са дедином језичином није био урезан у памети тетке слушкиње Јосифових родитеља, неznam како би ... јер посете Јосифовој кући, седећи поред постеље у којој Јосиф хркаше блаженством обећењака, остављене су биле извињама, једу и снебивању, јер изјаве сажалења Јосифовом оцу изазвале су у овога одговор, који проузрочи и слушаоца прене руку на суво... Али се тетка и нећака нађоше и ту се чуло како је млади господин посрнуо, пао, убио се у чело, текла крв, лечник врдао главом... а теткино старо срце залупа бурно, врх од длакаве браде дрхташе и зенице се развукоше. – „Али бога ми таке страшне ноћи нисам запамтила, рано моја“, говорила је тетка Наста једној млади... „и мој Мита се те ноћи устравио па усто и каже: добро бити неће, јер се комшинска кућа сва светлила од муња. А кад ја ујутру устала и навукла воде у карлицу па понела свињама, окренем се башти и најежим се од покора... виси један човек и ветар га клати па га тек окрете а језичина дугачка и црвена, баш оволика...“ (– ту покаже дужину од врха прста до лакта, а млада позелене –) „Испустим од стра карлицу па почнем цикати.., истрчи мој Мита у гаћама и у кошуљи, па кад виде а он се само заошија и замал што не умре човек од страха и чуда“ –

26

Ова прича беше насупрот правилима о паланачким причама потпуно истинита према томе и утецај на служинчад оба пола која те ноћи сниваше само црвене језике, дуге од врха прста до лакта, а измеђ њих збабано, птичије лице Настино... Јосифов деда по материној страни добио је ових дана парастосе по служиначким собама, уједно су ти парастоси доведени у свезу са дневним питањем, на кога се од тада поче изненада простирати светлост. Одкуда то у тим кретенским мозговима, чије хемисфере су срасле...? – Из сребрне шкољке помоли се опет ружопрста

зора и заплави ваздушни свод над кућицама у којима дремаху уморни људи и проспе из своје бесмртне шапике течност живота прскајући прљава лица раденика и терајући сан. Већ одавна будни шарени јунаци певаху песме обнове у природи а биљке ширише чашице са шећерним соком и мирисом; свежи зрак трепташе сркан од свега живог, и од чупаве њушке гаџине, и од чупави уста газдиних, и балава носа оног снажног рогатог вола што му се сијаше длака. Чуше се гласови, вика, песме, хрзање, шум... „Ура...“ викну Јосиф из постеље и истрчи голишав на прозор па га разјапи и с раширеним ноздрвама потегне дах из баште пред кућом. Ура... одјекиваше шум из даље и близа... А хектор помисливши да и он сад треба шта да учини заурла радосно и залети се на маторог мачка, који се стреловитом брзином успуза на руб од плота и накостреши фрркајући. Хектор кефће и урла и окреће се Јосифовом прозору па поче скакати и он на плот. Слушкиња упозна једним махом опасност положаја и последица, и знајући колико вреди одлучно дело потегне ципелом Јосифовом што је пред кућом чистила, па Хектора у ртењачу... „Ура...“ кликну поново Јосиф који тај секундин меневар посматраше... мачак заковрча и преврте се у туђу авлију, Хектор отперја у ла-

27

довину, а слушкиња се окрене зачуђена и прљава ко судопера и кад виде Јосифа искеси се као мајмун. – „Ура...“ викну он још једанпут и избекељи се на њу... – Дан после шетао се Јосиф по алеји осећајући се новоро-

ђеним и умивајући кретати и мицати удове по овом свежем зраку после три дана лежања. Заборавио је све, и најближу прошлост... – Настали су дани после чијег нестанка он сам ни-

је умео да каже да л' су збиља прошли, тако су брзо прошли, и да л' су збиља тако угодни били, кад му је сад тако неугодно... Нова познанства, неки мали радови, забаве... чудан случај је односио Јосифа у средиште тога; ишло је брзо све; није се знало где почиње а где престаје сам; он је жмурећи лутао тамо амо по том пустом животу; а његова соба са шкрињом где су стојале исписане артије била је само ложница. – Ред дана, поворка дана пуних пусте безбриге и веселја, али грозне досаде, или тамних мисли; после прође та поворка а да л' се човек забленуо и окренуо?... као кад искуца дванајести сат па шта је било?... дуже преживаше успомене.

Родитељи су били жалосни, што Јосиф за десет дана иде да настави студије, а весели што не седи дуго у ноћ као пре. Код родитеља су туга и радост помешали због деце. Они то и сами знају, лако подносе. Једно јутро кажу: „А сад морамо бити жалосни и весели ...“ па и буду.

Очев глас, који је корио матер што плаче, јецао је; речи су им испрекидане ал' им Јосиф види значења, па грли заносно своје једине и праве пријатеље; а срце му почиње да зебе при том растанку и та се зима простире са срца на цело тело. –Јосиф почне да плаче; не као дете што плаче него као човек, а људи плачу без суза, види се само грч што стеже оба рамена, и ширење и скупљање грудног коша као меха. Он је ретко тако пла-

28

као, унутра плакао, а кад је плакао искрено је било. Ре-
чи што их отворише стиснута уста биле су: сиромаштво отац, сирота
мајка! – Шта је то значило и одкуд је дошло? Он
их је морао да изусти, али тим беше мучније... Све је цр-
но и хладно што сад он гледа...

(*Зора*, 1898, 8-9, 273-287)

29

30

СЕПТИМЕ

Први му се поглед оте на висећи календар, где му се учини да неко збија с њиме шалу, јер није могао да појми ни дан ни број. „Потпуна амнезија” мислио је лежећи и гурећи се. – У души, која спаваше ил' која треба да спава, да се одмара, у тој до краја уморној души, тамној души родио се један процес који се онако слаб сврши на почетку; носилац очекиваше опет почетак, али је душа била неспособна и тело се ледило од страха и очајања а уморни капци покрише усплахирене очи. – У ужасној душевној депресији стајаше понова отворено питање позива, способности, будућности, то ужасно питање са црним злослутним мислима што летаху као птице са гадним и крештавим гласом пред буру елемената. – Одломци прошлости почеше бивати делови комбинација сличне комбинацијама оног што ноктом намерава раскопати гранитно стење тамничког зида. – Осети потребу да побегне. Изгледаше да је душа обасјана једном слабом зраком уображења. Наслони се на прозор и гледаше; доле је живот; хука, лупа, одређена, нејасна, дим, људи... „Како да већ није мрак”, питаше се, „кад је већ доцкан”... Часовник показиваше шест ура... „па да :већ пролази зима.” –

Сутра дан обузимаше тело језа и дрхтавица; кожа је испод топле одеће и покривача накострешена; на лицу крвне цеви, скупљене; све је бледо и дрхће. – Напољу сипи киша и ветар прска стакла. На крову стоје два голуба преко пута, сиви као дивљи. Кров се сија поливен водом. Олук је неодређене, црвене, захрђале боје. Испод њега прљавији зид са прозорима на којима су зелени рулои. На дасци стоје два лонца с биљкама; њине су гранчице танке и слабе; њино лишће зеленожута пе-

31

гаво; ветар њихаше те утвари од воска. – Да нема гдекоји пут треска на вратима, била би мртва тишина у овој кући; па и тај тресак од врата и бат по стубама долази у ову собу ослабљен, као једва приметан шум, и ту га одмах и нестане.

У самом сну се осећао уморан изнурен, измoжден и болан, и све више падаше у сан. Споро и непрекидно пролазише сати, сипила је киша, чамаше голуби... летаргија се протезаше у бескрај. – Већ други дан и ноћ како бака вирка у собу и увек чује убрзани дах испод дуње. – Баш кад је лежао на столу за сецирање у анатомском институту и показивао како треба да му одлупе кожу с лубање, зачује наједаред крештаво дерање, које тако нарасте да је ђипио и протро очи; потпуно збуњен, осећајући у глави грдан бол гледао је где је и слушао те неразумљиве звуке, што их је једна наказа доле у дну дворишта на одрпаном инструменту извађала... после примети и доброћудно лице своје баке.

Опет умочивши перо не хтеде да напише што је у глави било готово. А трећи пут потегне снажан потез али без трага. У дивиту је сво мастило осушено а место њега сува, тврда, црна корица. Он почне пером дробити и лупкати то. – Почевши са обичне површине потонуо је на дно мора, где владаше страшни мрак узрујаних и измучених аветиња његова мозга. Гоњен и шибан валом престава, пуних грознице и трзања луташе по тами тај сирома младић са замућеним очима до дна и згрченим устима. – Бледо зелено, јасно, жуто, црно-зелено лишће густо се поређало и личаше једној маси, коју просецаху свеже црне шипке. Ено се лелуја као море, испрва дрхтање, па лелујање, па талас што расте и запљускује. И талас све више расте и шибва ваздух а бледо-зелено, јасно, жуто, црно-зелено лишће поче се јаче мешати и шипке се свише у лукове... Ала фијуче, бесни и урла ве-

32

тар и цичи ломећи гранчице! Нанесе у маху млаз воде и полије прозор удубивши окна. Опет се вода полако слива, а оно зелено море је хучан вртлог. „Та што дрхћем кад ми није зима? Што је место дисањем мир просецан уздасима? Што тражим да нешто хоћу? Што ми се све чини тако?!”

По тишини собе лупаху његови кораци. Ход је лично на тетурање. Запињао је за предмете по соби и све се јаче тетуроао и падне опет на столицу. – У кожи, по целом телу, осећаше иглице које беху усијане и леде-не. Није разумевао где је и шта је. Место целог тока осећања и мисли оркан је дрмусао парчиће... „А кад бих се ја сад почео дерати и цичати?!” помисли наједаред и у исти мах заборави на то питање, које је била сламка за утопљеника. Силом згрчи мишиће око ока и пред њим, наслони главу на сто и притисне је снажно песницама. – Заболи га прст, што испрва не осети; али је бол све јачи.

Он онда цикне и тргне се. Прст беше крвав и на њему траг од зуба. Да л' је требао на то да се одсмеје или шта друго можда да уради, није знао. – Са изразом гадне мржње на лицу заспао је за столом... Нек снива глава сан, а груди нека се бурно дижу, сан пун песме и цвећа, нека тужи младић! Умири се, лупо с поља, угреј се, зимо, малко, за што не поштедите, не ломте зграде фине! А

ако дође пред очи грдна пустиња костију белих сложених у хват и усковитлано и измешано све захуји у неповрат, у души страх, споља хладно?!... Сниваше сан и небо, зелено-плави рај, бескрајност.

Из правог сна пренесен је у живи и будни живот ни мало се не чудећи том брзом прелазу. И као што је свест постала будном, тако и мисли оставише царство фантазије, сна. Мозак се бавио само једном мишљу: он је варалица, предмет који вара су мисли и осећања, а преварен је он. Тиме је тумачио свој смех из садашњо-

сти на збиљу најближе прошлости и изводио даље мисао да себи не сме веровати. То је био проналазак и он се нашао према њему као дете, нашавши у песку где се играло један шљунак узело га је прво у прсте и разгледало, затим у уста, и на крају је шљунак опет бачен на страну. Али у сред играња било је увијек једно око на шљунку. Он је ретко имао ток мисли само о једноме, струја је било више обично две. Наизменце је свест о њима знала. „Рука ми сасвим угодно лежи на покривачу и то је због положаја, онда од свршеног одмарања већ...” очи су гледале мрак и глава се окреташе на све стране, свест није знала о ничему... „је л' оно логичан закључак да ја себи не верујем?” питао се и одговорио да: јесте; али само у први мах, одмах затим је ставио пред себе могућност сумње и уображења; и опет свест није знала о ничему осим о утрнутој руци, коју је требало у други положај наместити. – Морао је да гледа унутра у себе и да се све више подаје оној другој струји мисли, где се виђаше понова поринут у дно тамног мора душевних аветиња. Са свом снагом отимаше се, и миром и хладнокрвношћу, што личаше на очајничку борбу; и у потмулом бесу лежао је свладан и прикован. Место мисли је остао осећај понижења, уништења и немоћи, сам једини осећај просећан тренутним блеском муњевитих, и страшних мисли, за које није знао да њему припадају. – Сумња је била мала, разлози ништавни, али осећај неизмеран да је сумња истинска. Она је нарасла до уверења, од чије силе није могао да се отме. – А то уверење беше сад гледиште, постаде извором из кога покуља смрад њега самог. И неизмерна дубина препуна смрада лежала је под тим извором, тако му се чинило, све је хтело напоље да се разлије, излије и нестане и да се смири. Али како ће да се смири кад се он сад пита: зар је то било у мени, то све, још одавна, одкако сам и постојим?! Како ће

34

да се смири кад му кукавички и слаби карактер стеже ужасни прстен страха?! Може л' своју авет од себе да одагна?! И свестан овога изнађе нове количине смрада и гада из себе, што жице живота толико затегну, да ове изгубише свој природни еластичитет. „Лажем, лажем све”... урлао је један глас „лажем кад верујем, лажем кад поштујем, кад љубим, кад осећам, кад мислим, увек лажем, церим се, претварам се, уображавам, варам, луд сам, болестан сам, проклетиња сам, наказа душевна” . „Нећу, нећу ништа да мислим, да знам, хоћу да сам не-свестан, миран, да сневам...” кнезио се други глас. Али дође прошлост цела и истинита и онај урлајући глас поче да тумачи и показује; па се изгуби онај други глас сасвим. Очи се избечише видевши све јасно и истинито. – Ето разлога сумњи и оној бујици лудих речи пре мало времена. Али се опет тргне онај кнезећи глас и са брижљивошћу и пипавошћу пробаше да опет пориче, истражује, сумња, и тај дечко види да је тај глас он сам и уједно и ништавило. „Али та прошлост је темељ будућности,” заурла поново оно страшило, „шта ће бити, шта ће бити”... одјекну по стоти пут. – Седећи на постељи види наоколо потпун мрак и осети тишину; шта је то било са мном питао се, знајући да је престало мучење, али још болујући. – Како је дивно осећање затворити очи, не активно него кад се саме затворе; пре тога нешто пече и сврби у трепавицама, кад падну једна на другу то ишчезне. Дивно осећање не морати гледати, него мрак потпун и непрозиран што освежује и оживљује и надокнађава потрошену грађу ретине. Главу не морају да држе мишићи врата; они се одмарају. Све је наоколо меко и топло. Руке су опружене, мишићи истегнути, зглавкови у равнотежи; тако пружене поред тела некако, гору изнутра. Дисање је једва видно; минимум на-тезања и активности, али не сан него живот потпун и

35

свестан сведен на минимум. Само нешто осећа човек у себи да се одупире том растварању, нешто лупа и скаче као да је за себе; то је срце... туп-луп, туп-луп... Сањиви мозак ослушкује те откуцаје живота и радује се том раденику без престанка, жао га је што га је уморио кад се не може никад да одмори... Туп-луп, туп-луп... прекидаше срце таласање свести; у једном кратком размаку ишчезне све, одмах за тим се све јави; понова је опажен оживљујући мрак пред оком, угодност одмора у мишићима и свежина у пасивности зглавака; и чује се срце. Онда опет несвест, па талас свести; али све мањи и слабији, па несвест прелије све...

Прво је био код Лизе и држао је наслоњену на руке, скупивши сву негу и милошту у себи није знао шта да јој каже. Како је волео те свеже и здраве румене усне, што су бујале под пољупцима, како је волео и она ситна зрна бисера усађена у ту румену кадиву, и мали носић покривен фином кожом, што му дрхташе крајеви, и бледо чело и меке образе. Потресен страшћу мрмљао јој најлепше и најнежније речи тепања, дрхтаве прсте јој кроз косу провлачио, и љубио очи, и снивао с њоме сан младичке љубави. Али дојури наједаред у мрак љубави зелен зрак првог упаљеног фењера и повиче на њих: „а шта ту радите?” – и прсне у смех. – Онда наложе ватру у пећи и гледаху запурени обасјани рујном светлошћу једно другом у очи... Баш тако је било пре месец дана кад се завољеше. Она се звала Лиза, ал' он јој каже да је она цвет. Она се смејала и захваљивала на комплименту ал' није мислила да је истина. Седели су дуго и разговарали се; између њих је била та велика пећ, а на пећи је спавао мачак. Они се разговарали а тек мачак заврчи, а они се тргну и насмеју, а мачак ућути и заспи... Каже он њој да је воли. Она се смејала, а ватра весело пуцкараше и мачак чмаваше. У мраку гледаше он њену главу и по-

36

мисли да је најдивнија, и не слутећи да је истина. У исти мах је хтео да та глава буде његова и мислио је: „Како ћу само да добијем ту дивну главу...” – Кад се нашао у својој соби утонуо је у мисли о њој, коју је заволео. Пред очима је била та дивна глава а он је мислио: „како ћу само да задобијем ту главу...” Није могао да спава и целу ноћ није ока склопио, и непрестано о њој мислио и питао се. То га је мучило, а он није знао да је то љубав права и чиста... А Лиза се весело смејала... Сутра дан прође он кроз њену собу и каже јој: „збогом” , а она се смеје звонким гласом и зове га натраг. Они су били сами и она му каже: „оди, ти лепо дете, да те пољубим у шећерна уста”... он се сав стресао и за мало што није умро. Она га љубила у уста и он дође себи, узме дивну главу у руке и гледаше је неописаном љубављу; и није лагао јер је изгорио скоро од силног пламена што је у њему букнуо... После тога часа тај младић је носио само мисли о њој, само жеље за њом, само тугу због ње, само љубав за њом. Грлио је и љубио са правим заносом и страшћу, и говорио јој да је љуби, њу једино љуби, право љуби. А он није пре Лизе никог грлио. Ал' му она није хтела да верује и говорила му: „лажеш, лажеш...” и привлачила га облим рукама на своје груди. – После се цура уверила да је тај младић заиста љуби и запита га: „докле ће љубав трајати?” Он се чудило томе питању и хтео да заплаче од туге, али је стегао срце и рекао: „вечно ће моја љубав трајати.” Опет му је цура говорила: „лажеш, лажеш...” а његово се срце онда окрвави. Видео је он да она њега тако не воли као он њу. Испрва није хтео томе да верује; био је тужан и незадовољан; његови пре румени образи побледише. Питали су га другови шта му је, а он није хтео да каже; питали су га отац и, мајка, а он и њима није хтео да каже. Волео је Лизу као луд и дао би јој цео свој живот кад би она зах-

37

тела, и дао би јој све своје благо и славу. А видео је да она њега тако не воли и да га све мање воли: А он није могао да престане њу волети, него је ишао као суманут по мрачним улицама кад никог у њима није било и хтео је да се убије од јада... – Питала га је цура: „а што су ти тако црни и дубоки колутови испод очију, драгане мој?” А он се болно смешио и казао: „нису црни и дубоки!” – „А што ти је твоја мека коса тако барусава и неочешљана?” А он се болно смешио и казао: „нису црни и дубоки!” – А што су ти уснице отворене и бледе, као да си јако уморан, драгане мој?” А он јој опет каже: „нису црни и дубоки!” – Тако су се њих двоје разговарали. – Једанпут јој тај младић каже: „а што ти мене не волиш кад ја тебе волим, што ти љубав ладни кад моја не, што хоћеш да полудим? Је л'?! И кад јој је то рекао није марио за свој живот као ни за зрнце песка. Он јој то каже а она се весело смејала; срце му је било крваво и она се смејала. Опет је видео како га она ни труни не воли а он ту дивну, паметну, насмејану главу воли као пре, и био је јако тужан. А она се опет смејала и казала му: „иди, ал' си досадан...”

Ватра весело пуцкараше и рујна светлост поче бледети. Она му још на растанку пољуби уста рекавши му да је љубоморан као гробијан, Татарин и Маџар. Отишавши од Лизе, још под утиском угодности задовољене најмилије страсти, сећао се последњих догађаја те његове љубави. Чинило му се да лети у провалију неку кад је видео да је Лизу изгубио и науми да се опија. То му се јако допало и опијао се увек; па му опет побледеше образи. Његов се отац чудео и плакао од бриге. Његова околина га назове бледим лудаком. Али је био још незадовољнији него пре. Па науми да тражи љубав. Цуре су му говориле да је леп и љубиле га. Он их је пијан грлио без престанка, до ране зоре, и до мркле ноћи. Дошао је

сав испијен и исисан као увело цвеће. Опет плакаше отац, опет се чудила околина, а он беше још незадовољнији.

Онда је тежио за славом; седео је по читаве дане и ноћи, и писао; ситни се редови ређаху а он уморан падаше у несвестице. Његове очи биле су као у лудог човека, а руке су му и ноге дрхтале. Нашао је славе ал' је хтео више, и опет писаше. Плакаху оба родитеља, и мати дође и клекне пред њега и јецавим му гласом каже: „Једино добро моје, злато и душо, срце наше, животе наш и лепи соколе, моје паметно дете, немој да се убијаш, не ради то што радиш. Дај ми те проклете артије да их све поде-рем, и те оловке да их испребијам. Дај ми твоју главу да је ижљубим и обајем од зачарања.” Молила га је мати плачући. Он је седео за столом наслоњен на лактове и окренуо се на познати глас; али му очи беху мутне па није могао да види; са дрхтећим рукама није могао да даде артије да их поцепа; на ломне ноге није могао да стане да подигне мајку с пода... И опет му беше срце кр-ваво... Онда дође један човек и каже му ово: с каквим си ти правом тражио од Лизе да те воли тако као ти њу, кад је њој љубав занат од живота? – Он се зачуђен тргао из заноса туге и јада и није могао да то разуме... Опет му тај човек каже: и кад је истина да тебе Лиза воли јако, да не тражи од тебе плату за љубав, да је с тобом чиста и права цура, да се стиди, да ти се улагује, зашто си тако себичан па хоћеш да је изведеш на сокак? Хоћеш да те-би само припада и да умре од глади, хоћеш да је луда као и ти, и хоћеш да и лаже као и ти... – Али он онда ђи-пи и побегне, није могао да издржи навалу осећања и ми-сли мирно. И лутајући по опустелим парковима целу ноћ, газећи сухо лишће и грање силом је видео да му је онај човек истину говорио. И отишао је опет Лизи ку-пивши успут грчког слатког вина и гомилу шећера... Опет се ширила по соби рујна светлост из пећи и чаро-

39

вито светлила над паром људи, од кога један беше бару-савих плавих власи и бледа лица а други црних сјајних власи и страсном румени. Црне власи су падале у валовима преко руке младићеве а он гледаше мутним оком у бели танки врат и снажне бујне груди и цело тело. Све, јаче опијаше мирис од проливена грчка вина, све гушћи зрак и румен од сјаја тамнија... – Мрак се спуштао, а он гацаше по њему лутајући. Унутри беше светлост задовољства и топлота снаге; сликама сећања даваше то боју живота.

Оде у крчму сјајну и лепу, и уживаше у пићу и јелу, и не разазнавајући добро где је. Видео је где му са оближњег стола машу неке руке и чуо је неразумљив шум материнског језика. Механично одврати поздрав и бављаше се даље собом самим. Кроз тај будан сан видео је неке очи у којима играше ватра и бацаше искре; после примети испод белог вела чуперак кестенаве косе; о врату дуг танак златан ланац и на њему монокл; из таме се полако ишчаури прилика женске, и – јер је његов поглед морао имати нешто – блисне ред белих сјајних зуба, као малих плочица савршене лепоте, чистоте и сјаја. Види затим и два познаника с том женском приликом... Опет пође навала сећања, али је распаши један сребрни глас, који му каже: „молим, господина, за наш сто!”, за гласом дође грациозан поклон и ред зуба застаде тако близу пред њим да се трже. Учтиво ђипи и оде код два познаника, где се орио смех и поздрави, разговори и узвици, и опет смех сакривања. Познаници беху бонвиван и кретен а она се звала Ерна и била је парче бисера откинутог и палог у блато. Она му одмах каже: „седите до мене!” Бонвиван и кретен се уморно смеше и питају га нешто; он им одговара и прави цури комплименте. Пију и куцају се. Грејан с поља финоћом и лепотом и изнутра алкохолом мислио је: ово је сад задовољство. Али га

40

она гурне немилостиво лактом и каже: „ал' сте: досадни.“ Он славољубив у томе маху и сујетан до крајности тумачи то као ласку; бура се од задовољства диже у њему; чама и досада беже у бестраг; он се труди да задобије њену наклоност, али он зна, а и она зна да су једно другом наклоњени. – После братимство. – Урнебесна га осећања носе, речи су усијане и падају као уље на ватру, између очију шикају стреле. Из малих чашица пуних рујне течности излази нека омама која их све омамљује. Зна све шта ради и шта мисли и опет се подаје шали; она га пита: „познајете л' француски пољубац?; он је кори што му вели ви и тражи за накнаду један; друштво прима; а она, дрска вила, диже вео с лица и пружи му њене усне; очи су јој оперважене свионом длаком и сјајне су и влажне, дубоке и тамне. Почетак пропасти, помисли он и притисне усне. Она жмири; он неће да пусти она се отима и смеје, као дете после греха. И он се смеје ал' му се очи муте. Ћифте унаоколо хоће да падну у несвест, а газда вири из друге собе и дрхће од страха и покора. Он то види и обузимају га сви ђаволи; он хоће још један француски; ал' она сад неће; шала, пребацивање, препирка, брбљање... оно лепо, корисно брбљање прекинутих реченица са безобразним речима и целим мислима, оно лепо корисно брбљаше разумљиво за раздражене душе, пола шапат из сухи груди, скоро страст, али само један део праве и велике. Време јури; ретко која мисао; он се боји мисли; време јури. Сви горе великим пламеном страсти, сви од реда и бонвиван, и кретен, и он, и она, и блато горе, то се види и познаје; држи јој руку у својој и осећа било како стреловитом брзином бега, како јој се прсти полако грче; њена нога обучена у црну свилену чарапу лежи на његовој; блато се мази; не може више да издржи дивљаштво... У мислима се спушта маглица; гости остали се разишли; цела сјајна соба

41

је њима; они увуку светиљке; уз мрак унутрашњи мрак споља; онда дивља теревенка, оргије... осећања су близу маније. Дере се, цичи, грокће и урла; играју и скачу; где се ухвате штапају се и уједају; све се прелива; чаше се лупају, фини кристал пуца и распада се у безброј ситних и сјајних тачака што лете око њих. Он је тражио њу и кад је нашао хтео је удавити и угушити. Онда потпуна тама... – Осећа да седи у мекој столици и чује гласове око себе; жмури; осећања од пре трају и гомилају се; угодност је близу врхунца. Отвори очи; преко пута је она и бонвиван; до њега кретен; румена кадива и бели мрамор око њих; зраци падају из једне сјајне крушке над њима као из звезде. Не може да гледи; хтео би да се врати оно што је било; гурају га и питају; вичу му на ухо... Он се протегли, и насмеши на лепо сан па уђе у обичан свет. Она спава на руци бонвивановој; он је гледа као предмет који се може бацити, и сажалјева је, ал' му се и то чини као велика жртва. Она се пробуди и зове га ближе. Принесе главу; она га пољуби; пољубац беше дуг, као неко сисање шта ли, осетио је на уснама ватру, стру- је почеше брже да колају; али пољубац почиње да престаје, њена уморна глава почиње да тоне али су усне још приљубљене; он се нагиње, све више и више; после се отргне, ама падне у руке бонвивану који каже: „Ха! како ти се допада, новајлија?!“ Он падне у меку кадифу и одсмеша се уморно и сањиво на те речи, и на њега и на њу. Мало само још забридише незалечене ранице од отргнути кончића љубавне мреже, само мало, а груба рука покида све. – Крене кући кроз маглу, водене капљице сиве боје лебде у безброју у ваздуху, као нека прашина ал' пуна влаге. Студ се пење, мишићи трепте, а цело тело стрепи. Где је топлота? – Нема је више. Двапут је хладније. И та светлост из грдних звезда, што их сада гасе људи у белим огртачима, је ледена светлост;

42

слеђени зраци стрше у маглу око сјајне језгре и блистају се и преливају. Оне у даљини су као сјајне тачке; а чак тамо из мрака са краја дуге улице трепне по гдекоји пут титрај финог етра и продре у часу кроз дебелу маглену воду и раздробе се у милијон још финијих титраја. Дисање је тешко; ноге се брже крећу; али се не може да измакне из те влаге; као кад се загњури у ретку воду; са стране огромне прилике кућа; под ногама љигава калдрма; а наоколо та ретка вода, вода која је у својој тами носила авети своје обучене у женско одело. – Из пећина тога мора, где беше загушљив топао зрак и где су пили отровно бело житко пиће, истера их дан. Отишао је у стан и спавао дуго и тргао се и није знао да разуме висећи календар. И онда га почеше мучити оне мисли састављене из фантома лудих снова и трагичне збиље. – Није то био грдан и свеж растов колац, окован на врху челиком и забоден у тло, преко кога јури мутна и брза вода живота; колац што дере површину и вирове те воде; него трстика натопљена у свом гиздавом ткању и муљем и влагом, што плови по случају и што је кадгод вир избаци на огледало; за тренут само, па да је опет увуче; ил' што је брзац насуче на пруд, где се суха распада у прах. – Он се увек отимао. – Слаби човек чини грех и у пола злог делања трза се поплашен, баца од себе гад, бежи, падне и плаче; и каје се и обећава. Само од свесна страха не чини више. – Он се мучно усправљао и падао је увек поново доле. – Али је сад још нешто нашао, наиме себе, своју унутрашњост. То му се десило први пут у животу. Сад је друкчије све; пре је падао у блато понова и вукао се даље несвестан; сад га једна мисао држи, стеже као жилавом кљештом каквом, не пушта, мучи. Бадава опет хоће да зажмури и гњурне, неко га држи за пешеве од капута. Он се окрене и види да нема никог. Опет зажмури и опет га нешто тргне силом натраг. Ко је

43

то, шта је то? – Кад је заузео место насупрот коме он је грдио, исмевао, уједао, сажалевао, побеђивао; побеђивао је кукавице, и мислио је: сви су кукавице. Овај нови противник не једи се на смех, не боји се грдње, не да се ујести. Где је он и ко је он? питао се и видио да је он, тај, у њему. И спопадне га слепи бес и отрован бес па насрне на тог новог противника; али у тренуту буде ба-

чен у прашину испребијан сав. Вио се као црв и није могао ништа. Ко је то што је у мени? мучило га је по небројени пут. – И опет је прва намера била уништити и утаманити то ново, а не из ближе га гледати. Он се борио: арена беше шупља кост главе; он се вио горе него црв. „Победи ме, тресне ме о тле и остави ме; ал' што ме остави у животу; што ме сажалева, што ме мази и гледа кроз прсте?!“ те је речи цикао и предвиђао и наслућивао борбу и бегао у разоноду и весеље, а не мицао се с места. Њему се чинило да види крила црног страшила, као ветром гоњен облак, и чује оштро перо како дере ваздух с фијуком. И кад не може да се сакрије он жмури и стрепи. Сад је код њега близу, он жмури ал' зна. Извлачи један дуг и сјајно зелен мач. Осети на рамену једну грубу руку и грубљи стисак. – Одвукао се до канабета и пао на њега слушајући себе... „Пре шест дана била је субота, – говораше, – онда си ручао у пола један сат месо и чорбу; после подне си провео у шетњи до девет у вече и легао си онда. Данас је четвртак; до данас ниси ништа јео од суботе у подне. Читао си дуго а ја сам ти говорио да се оканеш; пушио си много и опет сам те одвраћо ал' ниси слушао. Ишао си и на предавање и био вредан... Кад су те другови звали у шетњу био си суморан; кад си легао да спаваш био си мучен злослутним сновима; превртао си се несан и блед... Једаред си дошао из института, где си рукама превртао љигава црева из лешина, па си био јако жедан. Попио си нагло чашу воде па си се

44

сав стресао... Видевши те онако бедна као гомилу трома
меса хтео сам да те удавим... Дошла је среда; у кавани
си наручио каву па ниси могао да познаш свој рођени
глас, тако беше слаб, танак и увео. Ти кажеш другови-
ма: здраво! а они се наједаред окрену и погледе па ти
кажу: шта је теби?... Кад си дошао пред оно сјајно огле-
дало окружено златним гранама и лишћем видио си
унутри једну слику која показиваше лице сасвим попи-
јено, косу дугу и разбарушену, образе упале. Одтетурао
си се до канабета и почео да читаш ал' су ти слова игра-
ла пред очима, па ниси разумевао шта читаш... Другови
слегоше раменима а теби се нешта тешко свило на ср-
це... Дошла је ноћ са грозницом... – Плакао је болан и
мучен слушајући тај глас, што му причаше истину, и
што уједно беше усијана гвоздена кука која га је чупала.
Да заустави дах залепивши нос, ил' да се затрчи и тре-
сне главу о зид.

„Ти си још сад гладан и крив си што је то тако
било и ја сам дошао да те казним; и казна је, је л' да пра-
ведна?“ – Он потврди то питање са: јесте, и ухвати се за
косе. После дуге тишине зачује опет речи: „Али ти, осим тога
што си себе мучио глађу, ниси ништа учио, радио; варао си оне
што су те послали; учинио си још

безброј мали лажи, злоупотреба, превара. – Он је сад ви-
део двоје очи како колају као казани са усијаним уљем и
хоће на њега да се излију. Њега поче да стеже унутри.

Он плакаше искрено, чисто, с покајањем и с обећањем, ади
противник беше неумољив. Наједаред осети бол на
једном месту, то је велики а сјајно зелени мач, па онда
још јачи, на све стране. Морао је да урла и устима да за-
пени. Болови су расли у недоглед; срце не куцаше; он се
подаваше. Поче бити трескан и бацан и онесвести се на
поду. Он се вије као црв по прашини и не може себи да
помогне. Пред очима је још тај мач и пуши се од крви...

45

Ћипи и истрчи на ходник, уплахирен; осврташе се, гледаше и звераше. Нигде никог. Дан је; свет је жив; је л он то сањао, ко је то био, ено соба је празна?! Замане рукама од себе као да кога гура и хоће да одгурне; после протре и чело и очи. Јесте! Дан је; свет је жив; а је л он то сањао, ко је то био, ено соба је празна?!”

„То сам ја, – говорио је сам себи, јер ко би ми могао друго говорити тако на ухо да га не видим, ил’ опипам, ил’ осетим, ко би тако све знао и био обавештен кад ја ни пријатеља немам! Али какав сам ја то кад се нисам досад познавао, јесам ли се променуо ил’ је то нешто ново сасвим!”

Опет је била ноћ и он се тргао кад сви спаваху.

Сети се како је лежао на десној страни и сан га уљуљкавао; пре је био уморан и санан, сад је будан и свеж.

„Али то није моје тело, и није ни свезано с мојим телом; то је хладно кад сам ја врућ, то је свеже кад сам ја свео, то је чило кад сам ја уморан, и то је тако безобзирно, и увек у праву; и ја га не могу да свладам, потучем и уништим.”

У уху осећаше одмерено и напетост куцање помешано са шушњем из јастука. Кад кврцну орман он се прене и ослухне. Мрак наоколо; он пружи руку и превуче је преко покривача; свила зашушти; кад се умири завлада тишина. – Око главе је гомила сјајни власи скупљени одостраг у једну златну грудву из које фини кончићи лебде и губе се у зраку; испод черупе сакрила се два плава ока, и та припадаху зацело пре боговима него људима; танки се врат губио горе испод оне златне грудве и сјактио кроз златну мрежицу, а доле се развијаше у груди цурине, које ни од дана ни од ноћи још не беху виђене; а даље лелујаху таласи меке и свилене робе и

46

скриваху благо. Забацивши главу на руке гледала је она несташну игру ветра и опружила тело, које се одлупи из те лаке и свилене робе као из љускице. Изгледаше као рибље, пола рибље пола женино, са округлим крајем на коме беше пераје и љускица. Толико лепоте сјаја и свежине не беше још никад скупио дах творца у грудугла; и још никада не осећаху жудни људи наоколо толике силе што привлачаше, још никада не шумљаше вода Дунава наоколо тако јасно и весело и као жива заливаше, преливаше, прскаше гвоздену грађу лађе; и још се никада не видеше тако лепо поређане наоколо читаве шуме дрва, обрасла листом и изникла из блатнава и воденатла покривена травурином... Ено она жмири, спушта руке пуна блуда, пожуде и страсти; он се уплахирен подиже на пола у постељи и зури у слику и држи дисање; несвесно би јурнуо и клекнуо пред њу, одвукао се на колени, здерао одећу њену, мирисао тело, грлио, миловао, љубио... Угодност, жудња страх и дрхтавица кидаше му нерве... „Како ми је угодно, и топло у телу, целом телу, шапутао је, то сам ја, то сам ја, хтео је да кликне... а што ме мучи онај што сам гладовао, што нисам учио, што сам варао... ја њега нисам звао, нити га тражим, што је дошао кад ми је туђ, немио, непотребан?!...” Слика је побледела осим златне грудве где се још играху разноврсне боје; а место топлоте зима, а место угодности, жудње, страсти ништа... све је празно... – „Пуска је измишљотина то, варање и ништавило, и смеј се на то, смеј, јер треба да се смејеш, да презреш то, да устанеш, да радиш, да се мучиш и будеш велики!” – Он је држао намргођене обрве а презрив осмех је лебдио на уснама... „И гледај ко си ти, шта су твоја осећања!” У потпуној равнотежи душевној и телесној слушао је те речи и учинило му се да долазе из ледених уста; и види да је он то сам ал’ да тиме не може да влада; са потај-

47

ном срџбом признавао је то и сасвим се подао. Али уједно поче да тиња и бледо љубичасти пламичак из трулежа његове душе који даваше мало светлости и беше јако хладан; уображење и тешење али с њима и уверење – како је то јадно и ништавно. Изгледаше да се умирује све спопадне га тиха радост због тога. – „Ја имам осећања мисли, моја је душа преполовљена; а другу полу сам тек сад нашао. Кад сам седео пре месец дана за богатом софром и био сит масних јела и тешких вина био сам задовољан, добро, ми је било. Кад сам видео како се отац и мати муче да ме изведу на пут и кажу ми: само ти буди добар па смо ми срећни, онда сам био одважан, храбар и подузетан, надао сам се, то беше угодност и срећа. Кад сам грлио Лизу и положио испит с одличним успехом и побрао хвалу и победу, завист и дивљење опет беше то угодност. И ја сам тражио угодност свим начином живљења и животом; мени је угодност и сва та добра осећања потребна, преко нужна; ја сам у њима живео, она су ме носила кроз живот, сретан живот! Али ми мисли дођоше те стране, туђе, страшне мисли, остадох човек са великим трбухом и танким рукама, остадох слаба кукавица што најрођенијем сиса крв, остадох блудник и варалица! Нисам хтео нит' могао да разумем то а био сам сâм то. Почео сам да уништавам све моје добро и лепо, угодно и мило, и, презревши, пљунуо сам на то... И да л' су то сабласти што ме муче и убијају грозно, ил' лудило мога мозга?!... И шта да радим, како да даље живим, и да л' да живим?!... Да л' да живим и како да живим, и шта су та осећања и мисли, одакле су, зашто су код мене такве, зашто ја трпим?!... О идијоте и лудо, слаби човече, како си неспособан, незналица и ништаван, глуп као Хамлет, као магарац!, – зачуо је један тихи глас што му одузимаше и последње капље од снаге и подузетности, и што га дављаше као уже око врата, да је лежао

48

немоћан, јадан и пун отрована беса, без икакве мисли, бесан с ужасном жељом да му је да мучи кога ил' све, и сам себе, да отвори рану на себи, на срцу, и пушта кап по кап крви, не млаз, него кап по кап, и то да га ужасно боли и да му очајање буде горче, и да сто пута у ужасном болу умире и сви с њиме заједно, и да убија и свети се тако... и злурадост крвожедне звери тераше му белу пену на уста а прсти му се као оштре канџе савијаху. – „Да није то, да могу, ах да могу”, пиштао је полако ишчупавши пуну шаку власи и уживајући у болу. – После дуге паузе у свести гледаше мутним оком полутаму собе и предмете по њој којима контуре беху расплињене. У њега се увлачи страх од свега што је снио ову ноћ и хоће силом да затвори очи и спава, одмара се, заборави, ал' не може. Превлачи покривач преко главе и дави се у густом ваздуху и јари; слукти и боји се откуцаја срца што говораше: туп-луп, туп-луп...

Он је отишао у ђачку кавану са сводовима поцрнелим од дима дуванског и пуну скривених страсти, брига, радости и жеља. Забринут постаје безбригом, шкртац кавалџером, чуварни циција лакомисленим распикућом, и рукује се са касирком; једним створењем изниклим у каванском ваздуху и већ тако пропалим, да не може да погледи у мушко лице а да јој око не искаже страст за спајањем тела... У прозорима покривена у пола завесама седе бледа младићска лица и читају ил' срчу каву, губећи се у диму; лица мирна, ниједан мишић не дрхти што одлази последњи новчић; њему никад из памети неизбрисана, увек тако мила; познаници и пријатељи; он види кроз кожу и кост на њиним главама, њине мозгове и буре како витлају и тресу; то су јунаци са белним дугуљастим рукама и брижљиво очишћеним нокти-

49

ма, бледих анемичних образа, ал' упорне издржљивости и у бури мозга, и у бури страсти, и у бури неспавања, и умарања, и коцкања, и љубљења... преставници вишег живота, који је организму тако мио и потребан, да с његовим престанком гине организам цео и убија се... Ушао је нерасположен и кад је прошао редове изабраних душа нестало је тога; посади се под лустером са безбројним крушкама баш насупрот касирици и уживаше у благом пићу смешаним са млеком, у цигаретама, у удобној наслоњачи. Загледа се у дим и оде му свест, за милијонити део секунде, и поврати се; зачуђен бленуо је у дим, који још беше дебео и топао. „Шта је то било, питао се, да неће мозак ваљда да ми дође!... Гле каква је само та касирка, она је дах покварених уста из усијане унутрашњости, она је потез гадне дрхтеће руке ношене огромном страшћу, она је тело што се са стоји само из усана увек готових за умарајуће, дуге пољупце, тело које се састоји само из усана влажних и врућих"... Али му мозак каже: не будали! и он окрене главу од ње... „Онај задњи део каване губећи се у сводовима, симетрично испрекрштаним, и у тами личи ми на катакомбе, на страни су надгробни патписи а кости леже у живим телима и седе за столовима... данас умру једни, сутра други, сами вампири... онај задњи део каване, главни део, пун тишине и буке изгледа ми као пећина у којој висе на крвавим шиљцима електричне лампе, а доле у крви лежи нешто, нешто страшно и велико, што ждере срца младића од осамнајесте до двадесет пете године... оно им поједе срце ал' они остану живи и морају само да долазе сваки дан и ноћ да им дере и лиже рану..." „Будало једна, каже му мозак, оно су ти другови они се коцкају на новце а ти мислиш да су оно костури, пхи глупости..." „Они одо-страг су као сенке а не људи, сваки час се изгубе и нестану, онда се појаве међу сводовима..." „Већ два месеца

50

како се са Мицком волеш”, каже му мозак. А он се зачу-ди и понови те речи. И до сада, до сада, каже му он да-ље, а он на једанпут осети грозну досаду... Кад ти каже после пољупца, зашто си се окренуо и да те воли до лу-дила а ти се смејеш и кажеш ништа. Али и она, кад је др-жиш у загрљају, труди се да се што умиљатијом прика-же; обоје скривате осећаје варате се и трудите да нијед-но од вас двоје то не примети, а с ужасом видите; обоје то и приметите на сваком тренуту”... Он брзо узме нови-не и почне читати; ал’, мозак не иде даље, него га исмева и каже му: „Прави брак, брак освећен богом и људима са верним неверством, са изјавама, са љубављу... брак глупавих, Обломова, што се волу три тодине; и установа државна, културна, морална... Ћифто!,” Стид, гњев и па-кост га стегоше под гушом; чупаше му срце и удараху по глави; изгледало је да у крвним цевима нема капи кр-ви и да ће да се сруши доле; поглед се ухвати касирке, која га гледаше плахо и он збораше полако: „Јадно ство-рење што седиш овде згрчена цео дан и гуташ овај отровни ваздух, јадно створење”... И још јаче се почеше плести различита осећања у њему, и јави их се безброј нових, и увек се понављаху све јаче и стид и гњев и па-кост... Ћифто!.. уједаше га та реч, где га је најужасније болело... „Уништићу ту љубав и тај одношај, говорио је сам себи гледећи у новине тај младић који знађаше ко-лико су му одлуке неспособне да буду у животу приме-њене, и гасио је смршено и напујдано клупче злих стра-сти у себи што га је пекло као живи огањ, – уништићу све... Али ако ти усијани дисаји буду колевком, где се одљуљала до сад наказа душевна и чедо вас двоје, ако ти бурни загрљаји излегу чудовиште несрећно, пола ти а пола она девојка! сикале су даље речи... Шта ако..., шта буду, чији, моје дете, наказа, несрећно чудовиште, – појури му та смеса од питања и појмова кроз главу му-

51

њевитом брзином и он се запањи а око му се узвери на ситним, црним словима пред њим... Касирка га посматраше и мишљаше са уздрхталим срцем: како је лепа та горња, подигнута, напрћена усница у тог младића, и те плаве очи детиње, и свионе власи, и млечно лице! Детенце, дечко, бубица мали и стидљиви што гине у овом смрдљивом ћумезу... и осећај мајке освежаваше ову исисану душу...

„Зар ја могу шта сада да мислим и да се спасем, зар може онај шта да мисли и да се спасе над ким виси

стена и хоће да се одломи а он не може да побегне?! Него да се мучим, да се патим, кињим и кидам... проклете мисли и мозак што ме терају у очајање!

„Увек, те увек просто напада мозак на мене, на осећање, бије ме и злоставља, и унесрећава. Ја да будем отац, сиромах пуки без игде ичег, да Мицко јауче у мукама, и оно гадно, црвено и крештаво... зашто да сам ја уверен да то може да буде, – кињио се сам немоћан и ојађен, утучен тим питањем и мишљу: зашто ?!

Баци новине и подбочи се на руке. У прозорима седе бледа младићска лица и читају новине ил' срчу каву губећи се у диму. Послужитељи се вешто провлаче између столова и стубова. Заграји од некуд весео смех и тупо се разлегне по овој густој атмосфери. Касирка намешта пред собом пирамиду од шарених боца са слатким пићима. Он то гледаше редом и ако душа није могла да употреби утиске, окреташе се тромо и без осећаја, и упилји се у главу златног дугмета, које беше залепљено за рујну кадифу...

„Виде л' они кроз кожу и кост у моју главу? – питао се, – да л' знају то, и што сам сâм, и што ми нико ништа не каже, ил' ме научи, ил' ме потеши! Кад ме то тако боли и ја бих све учинио да ме бол прође!” – И од свега тога увати га језа... Он устане са столице и прође

52

кроз кавану гледећи глупо играче, гледаоце и игру. На једном се нађе поред своје столице опет и седне, јер није знао шта друго да уради.

„Сутра је пред вече сахрана нашег пријатеља Јове”, каже му један колега, „молим те да дођеш, да нас буде више.” Колега оде даље да јави то осталима, а он заборави и на мисли од пре, и на мучење и гледаше право преко пута у очи касирки мислећи на Јову што сад лежи мртав. Она му махаше руком и он се механички подигне и дође до ње пруживши јој руку. „Збогом госпођице каже јој а она му шане: „Шетате л” се у девет под аркадама?!” гледећи му у очи са стрепњом...

Тумарајући по улицама тргне га из сањарија звук малог звона са мртвачнице; чудно је звонило и провлачило се једва кроз буку сокачку; као да је опомињало тако се човек уозбиљи; и звук му беше тужан и слаб. Он пође мртвачници... Јова је лежао у средњој комори и још није био намештен. Здравом га је у тај мах интересирало да види какав ће бити. Дошао је до њега испевши се преко три степена покривена црном прљавом чохом. На грудима су му руке скрштене. Он неће да гледа у лице него га узме за руку и тражи прст, где је она мала рана. Она се сад једва познаје.

„Руке су јако укочене, још траје укоченост, – мислио је растежући му руке. Он је обучен: у црно одело. Видим прсте од ноге како су подигли покров. Преко тога црног је један бео... Лице му је бело, као кад је сва крв источена, и образи су му дебели као у животу. Ништа се није променио. Чело му хладно... На целом лицу су изђикале жуте, оштре длаке. Јака му је усекла врат. – Он опипа тај врат и осети смрад, па се окрене и каже слузи да поспе то. Раздели му бркове...

– Он лежи непомичан, – мислио је даље, – а над главом му црни балдахин са грдним сребрним крстом...

53

Погледа оне утвари у којима је лежала глава, што су бар личиле на зелено лишће и на шарено цвеће; и почне онда мотрити слуге, који унашаху свеће, цвеће и клупе. У један мах заборави где је. Наоколо стоје три реда грдних, дебелих свећа. Пламен лиже у вис и ковитла се и повија. Већ помало смрди дим... Кроз блесак види ону белу главу како непомично лежи у цвећу. Још никако да се разабере. Главни слуга се смеје учтиво и пита га: „је л' добро, докторе?” – Он се зачуди што се овај смеје и тргне се, повративши се из забуне и давши му бакшиш. Затим оде у мрак на улицу, где тињаху фењери и креташе се гомила људи за послом и трчаху кола. Одмакне далеко и изгуби се у улицама ал' мисли још трајаху ма да се осећања губила...

„Жртва за науку у деветнајестом веку, – говорио је нервозно, – духовита паралела, а посекао се можда својом непажњом, нехладнокрвношћу, дрхтањем, мамурлуком, то је смешно, ал' не, не бих то казао јавно, шта би његови родитељи!” – Онда га обузме жалост за Јовом и цело му лице добије наједан мах тужан израз, и та му туга беше угодна, та тиха и неусиљена, и он јој се подацео... Над њима су савијени грдни лукови аркада, а иде кроз светлост, што излази кроз велике прозоре кавана и радњи, и гура се по углачаном и шареном мрамору. Наједаред осети једну меку руку која обухвати његову и види очи где се сијају кроз копрену. Он се учтиво поклонити тој женској и понуди јој руку... „Сиромах господин Јова; читала сам и чула, сутра је сахрана”, говораше она причињавајући тугу, нашто се он морао да згади, и хтеде да јој каже једну грубу реч ил' да је одгурне. „Ох, шта ће му родитељи” говорила му је она дирнутим гласом, мислећи да је и он могао сад место Јове лежати мртав. „И та смрт гадна и страшна, шта јој беше Јован крив!” – Он види страх у ње и дође му луда мисао да је

54

плаши и каже јој: „Одкуда је смрт страшна?!“ и црте му остадоше сасвим озбиљне. Она га је гледала не верујући шали и лажи, а очи су јој говориле: та што тако говориш, што се правиш, хуљо мала, што ме плашиш?, – и сетила се уједно како је једном видела младића како је седео у кавани у прозору и убио се попрскавши крвљу завесу, и гураше од себе бесно ту страшну слику, и сећања на младића што њему беше сличан. Он се смејао хладно и поновио у себи: од куда да је смрт страшна... ал' да, то она не разуме... Он дође себи некако виши и јачи од те женске што корачаше приљубљена уз њега и хтеде да је штеди, а себе да не снизи. Хтеде да буде нежан, ал' није могао, и да се шали, па постаде груб. Разговор није могао да потече. Обоје су били забављени својим мислима. Са мраком се спушташе и хладовина. Њена крв текла је брже, и она га гледаше оним женским погледом, где се меша бојазан и подавање; она га је тим погледом миловала и он осети то и одједном му гракне срце за њом, за миловањем, и он се дочепа тог осећаја као кад хоће да се силом неког другог отресе. „Да л' да се растанемо“, каже она, „кад смо тако нерасположени?!“ и застрепи од помисли на самоћу. Он се чисто трже од исте помисли и стегне јој јаче руку: „Не, зашто, јесам ли ти досадан, немио?“ „Ја сам мислила да сам ти ја немила и недрага!“ – „Анђелче моје, хајдмо загрљени“, шалио се радостан и пола носио ту цурицу... Сто пута топивши се у пољупцу оних врућих и влажних усана, сто пута кусавши слаткога раја, сто је пута загрљивши и бивши близу најлепше несвести, пао је уморан једва на груди те бесмртне женске љубави у сан, и још су му зуби држали меку и мирисну кожу њену нехтевши је пустити. Сто пута стапан и спајан цео, купан у таласу страсти, и трескан о литице пао је на ватру осећајући блаженство, и држао је још обгрљену хтевши је

55

удавити. Сто пута, прикупљајући последњу снагу и последњи сок, дрхтећи као јасикин лист, пио је пиће од богова дато човеку да вечно буде луд, пио је и испијао до краја, ал' пијан још не пушташе пехар из руку него чекаше да га невидљива рука понова напуни. О слатки уморе, и измучено тело, и затворено око, и окупана душо! О доживљена љубави, шта је спрам тебе круна великог учењака, великог карактера, мученика за народ, златнога бога?.. Све пада, све то клоне пред вечном ватром љубави, што сагорева срца младићска, све... Ено се већ живот буди, а на небу је сунце место звезда, а суседи се питају: „каква је то глава ђачка којој беше мало ноћ за учење? А они су уморни крај ње, и опет крај ње несани, и опет жељни, и не мисле шта ће бити, ништа не мисле, него осећају и растапају се цели у том осећању.

Већ је право јутро са освеженим и одморним људима што затежу мишиће на рад са оштром струјом ваздуха, и са тишином. Он подигне завесу и кад виде дан спусти је. Сад је сам, љубав је отишла. Из пијанства је дошао себи лежећи у кревету. Свећа је горела поред кревета. А његове очи биле су исколачене; он то није хтео и чудило се томе осетивши како су му зенице страшно раширене. У један мах је видео и опажао, да лежи у постељи покривен до појаса, са руком под главом, да је поред њега столчић са свећом и да се њен пламен повија и тиња полако бацајући жуту светлост, сасвим жуту светлост по соби. Али то више није била соба његова, нити је он лежао у постељи покривен до појаса; тога више није било. Он је видео светлост жуту, све јаче жуту, напослетку као да гори сумпор, и у светлост се меша дим и смрад. А он је усред те светлости и чује како праска упаљени сумпор и доле капа на под. „Шта је”, пробао је да се пита, ал' није имао каде да одговори. Нека се завеса подигла, а иза ње се видио простор сасвим празан и

56

мрачан. Напрезао је очи да види шта је то. И шта је видео! Ред, грдан, неизмеран ред лубања, голих костију, лепо поређаних, све чиста и бела кост, и зуби се беле, и очне дупље... Али талас жуте светлости почне да се креће према томе реду лубања. Први крајеви тога таласа обухватише их спреда и оне нестадоше пред укоченим оком. Затим још јачи нападај жуте светлости. Све се креће тихо и без шума... Наједаред, о страхоте, појави се баш пред њим нов ред мртвачких глава, не белих него жутих, могао их је руком дохватити. Часом их нестане, часом се јаве. Језик му се прилепио за непце, а ноздрве су му раширене као да га ко стеже за врат. И опет жути се пучина, и ништа више... Почеше из ње искакати те мртвачке главе, једна лепо за другом искаче, смеше се на њега, гледе га. Једна искочи па се загњури, потраје неко време тишина па искочи друга... Зуби му почеше цвокотати а леђа му се у ужасном грчу савише као у отрована пса. Није могао да викне ил' побегне, ил' се покрије преко главе... Опет секунд прође а њему је вечност. Свећа гори и даље на столчићу поред постеље а он лежи покривен до појаса са руком под главом. Није могао да се пита, ил' да мисли, и није смео да се помакне; непомичан је лежао читав сахат. Нешто је доживео што још никад није, и те страшне слике не може да се још опрости... Већ прави дан, и бука расте; ваздушна струја малаксава, а одморни се људи полако умарају.

Прошло је неколико дана а он није знао да их је проживео. Оно страшно што је доживео било је пре јед-

ног тренутка, он се сећа свега, мисли о томе, само је страха нестало. Онда прођоше још гомила дана и ноћи а он беше несвестан живота, кога провађаше већим делом

у постељи. С рана вечера је спавао, а кад прође поноћ он онда сниваше пола будан. И ти снови беху лепи, он је у њима живео, измена материје је била као у будном

57

животу, он се умараше и освежаваше. „И шта је онда цео живот, збиља и јава, крв и месо?!... Ништа, право ништа... Моји леви снови!... говорио је кадгод сам себи.

Прави сан што се понављаше у двадесет и четири сата.

Он је могао радити шта хоће, лећи рано, доцкан, уморан, чио, сит, гладан, пијан... Свеједно, сан дође и допуни пређашњи. Они су сви стајали у свези и чинили историју једне љубави и једног живота. Разговори су долазили из царства духова, а рука с којом се сваку поноћ руковао беше обла, сјајна и имала је на голој мишици широку златну гривну... И кад се пробудио није хтео отворити очи него силом тумараше по том шустом парку, где не беше птица ни цвећа, тражећи бар ту облук и сјајну руку, да чује онда глас из уста, која није могао никад да види.

Та су га уста жалила, тај га је глас жалио то га је срце нежно љубило. Он је то знао и молио је да сме и може и да види ал' – му је заплашен глас говорио: „Још су ти уста и језик отровани, и још су ти руке канџе! И та рука би му запушила уста а он је онда љубио са чистим поштовањем и захвалношћу.

„Ја хоћу да те спасем и оживим!“ говорио је даље тај примамљиви глас а његова душа пуним јеком одговараше: „спаси ме, спаси ме! – Једном је изостао целу ноћ, па кад је други пут

чекао пријатељицу она није дошла. Он је плакао и тужио ал' – она више никад шије дошла. У њему се онда роди жеља и воља да ради и учи, и постане највреднијим. И опет заборави на себе, и гомилаше у себи знање и успехе. Молио је оца да му пошље пет пута више новца него обично да уреди све и добио их је. Он само чекаше да једанпут постане задовољан... Седео је пред вече у соби и мислио је о томе: како је то лепо бити задовољан, и сетио се мозга, који му беше непријатељ. „Он је непријатељ мојим осећањима. А каква су та осећа-

58

ња?!... Љубав... у мене је она искрена, снажна и права, ал' ја још нисам имао предмета, и зато она беше лажна, слаба и неискрена; умео сам лепо рећи и веровало ми се, ал' ја нисам веровао после, јер сам знао то најбоље.

Према оцу и матери, сестрама и браћи, пријатељима, девојкама беше увек иста, ја сам морао лагати речима због тих лажних предмета...”, – он је то мислио и одмерено и хладно скидајући завесу са тајних врата и разгледајући... а мрак се све више спушташе и бака му донесе свећу смешивши се смехом сиротиње и старости: „Добро вече, госп. докторе! Је л' те како се рано смркава?...” – „Да л' сам кад год искрено љубио?” питао се у мислима тражећи споро по успоменама. Бар кадгод да л' сам?” – ал' није могао да нађе жељени одговор... „Има љубав према добром, и према лепом, и ја сам волио то обоје; зашто да то не волим?... али то и није љубав, него неки осећај који вреди пренесен у живот, а да л' сам га ја био кадар пренети у живот?..” Опет је тражио споро по успоменама, и не марећи много да л' ће шта узети ил' не... „а гадно, непоштено, зло сам увек мрзио, никад се не слагао, и опет један осећај који живљаше у моме ја, и ту умираше затворен.” Мучно сабираше раскидане мисли тежећи једноме циљу... „и друга гомила осећања и осећаја... нада, тешење, вера... шта још, има л' их још, шта су ти осећаји? шта су те речи?... ја не знам, ал' говорим о њима и означавам их како могу... ил' мржња, пакост, јед, бес, шта су то, и то је искрено и чисто у мене?... колико сам пута био рад и желео да их пренесем у живот, и нисам могао, него их пустио да у мени нестају а то су страшна осећања”...

Опет бака уђе да намести постељу, и с оним истим смехом каже понова: „Ал' се рано смркава!” и уздахне... „Што ме буни ова добра бакица,” – говорио је себи и онда застао не бивши свестан реда престава и

59

процеса у себи; одмах за тим настави: „а кад би споља-шњост била прави израз оног унутри, онда бих ја морао непрестано грчевито плакати, ил' се као луд смејати, ил' бесно урлати, ил' страшно цичати, ил' скакати као суманит и бости ножем тело и певати, ил' ударати главом о мрамор до несвести... ил' би сада побегао одавде, и бегао, и бегао...” Он је седео мирно покренувши полако вратом и главом према прозору где се видело да се мрак разгаљује. Дуне у свећу и оде на ходник, одјури преко басемака, где би зацело срушио портира да се овај не ухвати дебелим рукама за ограду. Кад му је бџат тутњао чак доле надвири се портир на ограду и гледаше доле у сјајну рупу онако глуп... – Мрежа ретког грања падаше на бели дио неба и лежаше на њему као уткана уметничком руком. Шипрази су и џбунови уоквирени у праве линије. На стази се играју зраци по сложеном шљунку. Све пливаше у белој и хладној светлости месеца, и све беше мирно, одређено и јасно... Тамо даље се јаче вијугају стазе, џбунови су у групама, а мрежа грања је расплунута; киоски су црна страшила, а празне клупе су чудне животиње са тананим ногама. Тамна сенка се мења са осветљеним пољем... Нема живота, нема људи, нема топлоте, нема сунца. Хладом струји ваздух и шири се у бујицама као из отворених извора и све хладнији и свежији бива... и спушта се мир; и као да он даје живота Бахову кипу, испод кога шуми бистра вода и ромори падајући у базен сличан шкољци, он није укочени бакар, он се креће и живи неприметно, тек само блесне која округлина или је обвије тама... Застане под силним, утицајем те мртве и свеже околине, и забленут стајаше док му не засенуше очи од беле плоче месечеве и не спустише се и не залуташе у шипраге и џбуње. Седне на клупу и окреташе главу на све стране... Мирио се, полако се умиривао, и тонуо у задовољство покоја и тишине; ра-

60

ширене ноздрве увлачише хладни ваздух што беше мелем заптивеним грудима од праха и дима; удови се наслоњени на ограду растегоше неусиљено... Радосно и зачуђено разгледаше поједине предмете и све веселији биваше. И нема нигде никог. Тело и сва ткања прикупљаху храну, душа се одмараше... Тако путпуно сам живну природније и јаче. Њему се учини да је сад сав живот изумро а он од бескрајних милијона остао сам. Ако буде викнуо глас ће да одјекне и да нестане а неће истрчати људи да виде шта је... Гле како се ништа не мења и опет није гадно! Гле како је шум воде постајао и загонетан! Гле небо и месец! Почне од руба месечева и пређе једну страну, па другу, нигде ни тачке једне што би упала у очи, све је једнако, плаво бело, мирно, далеко. На месецу су тамне пегнице, он не зна шта је то, ал' то му је угодно и мило што не зна, види да личе на нешто ал' не зна на што, ал' то је дивно, и све је дивно, и он то осећа, јако осећа и тај му је осећај живот. Тело му се згурило а он падаше у сан... Небо су покрили облаци; у даљи су сиви и огромни, као застори и брегови; ту пред њим су црни, најцрњи, процепани и раскидани у грдно комађе са жућкасто сјајним крајевима; опколише месец на једном малом пољу тамно плаве боје; месец је зеленкасто жут без сјаја; како су чудне и страшне прилике тих облака, и страховито мешање те црне, те тамно плаве, те зеленкасто жуте боје. Месец је покривен и тама се спусти... Рубови се сјају усјано белом бојом и жуте се. Облаци пролазе и нестају нечујно. Они црни застори као брегови нестају. Оне страшне боје и страшно кретање тих свију маса настаје, сени беже... За време ове тренутне и ужасне игре спавао је. Сад опет гледа свесно и види све као и пре, и сјај, и небо, и осети угодност појачану... „И тај ми је осећај живот”... поче да се помаља мисао као жаба из муља... „и да ми је да вечно траје и у

61

њему и да угинем и умрем...” Своје тело и удове није знао у овај час да има; осећај је сам живео и он само њега беше свестан у том даху смрти... Све веће навале бујице хладнога ваздуха и ређа светлост и прозачнија; све јасније контуре смрзнутог живота... – У сну га посети пријатељица, и он гракне, и заурла радосно и весело, и падне јој пред ноге. Али се она сагне, подигне га са земље и наслони му главу на своју мишицу, и тако га дуго држаше. Онда зазвони сребрни глас и причаше му ово: „Сваки живући створ дође раније или доцније до свога краја, до смрти. Ако се то деси кад никакве особите болести не иду напред, кад су само органи истрошени, соковни извори усанули, мишићи увели, срце малаксало, то је природан крај. Ако се то деси кад специјес хомо не обичава умирати, кад многи сокови влаже снажне мишиће и освежавају органе, онда је то патолошки, ненормални крај...” – Тако мислимо ми људи, хтео је он да дода, јер је учио како је та подела неоснована. Али му она понова запуши руком уста и рекне: „Смрт је једна и иста увек, она је увек неизбежна, она је увек нормална, што се односи на лепоту увек индиферентна, – она је потребна! Јер где су разлике, да л' у пре ил' после, да л' у оном што ви називате болест, а не знате шта је, да л' у оном што ви кажете са: треба?!” – Он слушао те познате реченице и чекаше да види и њена усташца. Али му она погоди жељу, и загрли га и другом меком и облом руком, па му каже нежним гласом: „Шта ће ти тело, луди младићу, кад оно припада само смрти? Шта ће ти оно, кад ће њим да завлада мртвачка хладноћа, мртвачка укоченост, и по њему да се оспу мртвачке модрице?” На крају беше неразумно мрмљање и глас се изгуби, а он полако потражи рукама њен врат са ужасном жељом да га стегне, и да под прстом осети јабучицу како игра. Али је фантома нестало, а он види да му је то говорио

62

мозак, он сам, и зацерека се сам себи вичући бесно: „То је само смрт, то троје само, па ма ко цркао, можемо ићи како хоћемо, заваравати траг, мучити се, измишљати... узалуд, то је смрт без епитета, само то троје...” Непрестано лупаху те речи у њему, он оде из парка, дође кући, седне за сто, и још се те речи понављају и он бесни. – Види да је тиме уништено све и силом савлада бес. „Одкуда да је смрт страшна?”, искрсну му нехотице питање и он се сети да му је то питање познато. „Одкуда да је смрт лепа, тужна, гадна, неприродна?” запита се за тим као да хоће сам себе да увери о противном. „И опет се сви боје, сви хоће да живе, и живе а никада питање: зашто?, увек слепило, увек по нагону, увек под утицајем, увек отимање. И уверење о неизбежности смрти! колико ироније...” Он осећаше горчину и вртоглавицу тих речи, али их се отрести није могао; оне се понављаху... „А где је воља божанска у човека где уништава у себи живу природу кадгод хоће, где је то парче апсолутности што краси душу?!... Умире л' душа и зар знамо да она умре, где је укоченост у ње, и хладноћа и модрице мртвачке?! Безброј питања, брзо скопчавање неправо асоцијираних идеја, које га држаху потпуно у својој сили и он мора и споља да им даје израза; он мрмља и шапуће чудне и нескладне речи застане и зајечи без узрока; затим лежи мирно; очи су му отворене; мозак се забавља с празним илузијама; онда се продере, и од узбуђења му дође лице тамно румено, око му се сјаји у дивљем изразу... „треба... живети докле се може, надати се, тешити, кушати, живот је леп, потребан ла се чини добро; да се живи зарад других... та тој је глупост и гад, а не некакав разлог, ја одвраћам не треба живети, надати се, тешити, кушати, живот је гадан, не чинити другом добра не живети зарад других...шта вреди сад као истина?!... шта вреди?! зашто живети, зашто, зашто, зашто, зар због памети, кори-

63

сти, племенитости, доброте, хришћанства, вере, зар зарад тих ужасних лажи, ил' зарад себичности?!... слаба ствар што је сваки стисак здроби, машина што се нада и теши, животиња што верује и мисли... али Бог, снага, неизмерност што има вољу...”

Седне да нешто пише али га спопадне страх и он баци перо. Ишао је по соби гледајући на све стране и мотрећи пажљиво све предмете. Отварао је ормане, гледао под постељу, а уста му је стискивао грч. Неизмеран страх! Уверен је био да има некога код њега и уз њега и није смео да се макне, ил' да погледа на страну, јер би тог видео. Довукао се до зида и прислонио леђа уза зид и стајао, а колена су му клецала. Ладноћа зида га је свог ледила. Није смео да гледа бојећи се огледала, а затворити очи није смео јер је знао да ту има још неког. Стојао му је за леђима. Он му је осећао близину... Одмакао се прозору, а он му је још стајао за леђима. Склопио је руком једно око а он дође на ту страну сасвим близу. Ужасан и неизмеран страх... „Боже, бар да когод уђе сад у собу, онда би он побегао ил' би га нестало!” Прво је мислио, па онда је као луд шапутао те речи... Он је сасвим прикован за прозор, а тај стоји још, за леђима. Узме књигу што је стајала до прозора. Хтела је да му испадне из руке. Једва је распознао натпис. А он гледа преко њега тако исто у књигу, и чита. Пустио би књигу ал' не може. Дрекне гласно и појури на врата. Тај тако исто за њим. Излети на ходник и скочио би кроз прозор да тога не нестане... Стајао је блед као крпа са расчупаном и наоштрешеном косом и зверео поплашено... Врати се у собу. Сад је сам. Нема оног. Ал' он лежи на леђима и гледа непрестано у мрак... – Сутра дан је прошао празан, и за њим још многи.

Њему се све чинило да се према њему понашају као према болеснику. Тихо, полако говоре и чине му по вољи,

64

више га мотре, и кад их он гледа онда они сакривају очи. –

Ноћу лежи ал' не спава, него броји сате, а ови пролазе тромо. Гдекоји га пут умор савлада и после четир наброји шест. Онда дође јутро и он седне у фотелј и пуши и чита што. Ал' ништа га не интересира, нити памти што, нит је свестан какове рефлексције. – Изгледа му да га неко ухвати за уши и извуче из

сна. Смрзнуг блене у јаву. Кровови су покривени танким слојем леда, лепи симетрични кровови. Више ништ' и не види кроз прозор. Чује тишину. Осећа зиму. – Отац му је овако писао: „Твоје писмо ме је тако

поразило да још не могу себи да дођем. Срећа је за вас свију да сам остао жив, те нисам под ужасним притиском скончао. Крв ми је два дана по више пута ударала на нос и тиме спречила катастрофу. – На твоје жалосно писмо нећу ништа да одговарам. Говорио сам свакојако, па видим ништа не помаже. Предајем се судбини, која ће нас у брзо све наћи. Ко ће бити крив свему? – Све сам заложиио да створим више него што могу дати. Сад бих могао још себе продати ако се то куповати може. – Ако још једаред дотле дође онда ћеш се ти тамо а ја овде убити. Твој отац.” – Нема на почетку: „драги сине мој!”, ни на крају: „грли те и љуби!”

„Сад сам доста сталожен, – мислио је, – да могу да наричем што ја и мој отац водимо таку преписку. Шта сам ја њему писао!... Новаца да ми пошље и шаље много. Зашто?! – Да могу да будем нешто и живим. Казао сам му искрено.” Мозак је још додао: „твој се отац жртвовао за тебе, ти мораш за мене, јер ћу се ја за моју децу жртвовати. Да л' је збиља то све тако страшно као што се мени чини, и да л' би се други ко да је сад на мом месту убио као ја што ћу?! – Отац ме је тим писмом убио; душу ми је убио; она је сад пуста и празна.”

65

Седео је мирно и послушнвао агонију душе. У томе моменту, кад му је пред очима највеће благо, што га је имао и што га је могао имати, потонуло у бездану воду, кад га је отац одгурнуо од себе и бацио га у дубоку пропаст, – није могао да јеца и плаче. „Отац је сад мртав,” – помислио је наједанпут, и у тај мах ишао је а није знао куд иде, радио је а није знао шта ради, говорио је а није знао шта говори.

И онда тек загрози себи са питањем: „шта ће бити?” – Ал’ не да је то питање трајало један тренут него читаве дане и ноћи.

И кад је пропао цео у душевној апатији увидео је да не треба живети. То њему беше јасно као сунце. Он није могао да нађе разлога против, просто зато што тог разлога у њему није било. А с поља беше све туђе и хладно.

Као даје постигао нешто чему је тежио, и као да га је коштало много муке, и сад је задовољан. И досада, и осећања сва су умирена. Он хоће нешто. То му се први пут десило у животу. И он то што хоће може и да учини. – Та тајна што је носио у себи, даваше му храброст. Он писаше своме пријатељу. У сред писма се замисли и написаше ово: „Ево пролећа!.. Још је зима ал’ јој се човек подаје; она више не смрзава и не плаши; то је само студени дах и последњи дах; он иде кроз ваздух, не сухи, хладни, неугодни ваздух, него ваздух пун влаге и клица живота доле је земља и она пуна влаге, воде, водурине помешане са танким корицама од леда, а на земљи је трава, она вири кроз ту воду и лед, она је прво отимање; још су трагови магле само, магле сличне небу; а на небу још нема сунца... Ево пролећа!... У срцу се променило и унутри, веселост распиње и раздире и силом гони... Ево пролећа!... Оставили су нас младићи са златном косом и белим чистим лицем и танком кожом

66

као од папира. Дочекали су почетак краја студи и драговољно су отишли од нас да се више и не врате. Како им јаучу матере и сестре, и како та звона запевају! Што су отишли? Ево пролећа, ево новог живота... ал' нема сунца, а сунце је живот, сунце, сунце... Виде се њине плаве угашене очи и чује се последње кашљање. А они гледе на то сиво небо, на ту земљу са водурином, на те људе што кажу: ево пролећа, а тај поглед пита и тражи, где је сунце? Сироти плави младићи што нам смрћу наговешћују живот. Ево пролећа, ори се кроз све регијоне, поје анђели божји... – Хајде пчелице зуји, и рашири златно крило, хајде молим те... хајде ти цвеће изникни једаред из земље и подај се пчели да ти сиса слатки сок... хајде птице певајте... па и то лишће зашто неће да се зелени... хајде, хајде! Ево пролећа... видите ено они људи и старци и деца и жене стоје са бледим лицима и упалим очима, и гледе и моле и чекају, хајде сунце!... Разгони загушљив зрак из собе: где се вије клупче смрдљиве коже и нејаке деце, растерај зиму, обој небо плавим... Ала је смрт тешка, па хладна и укочена па безобзирна и страшна! Оди моје сунце, отерај смрт и плаве младиће, донеси птице и цвеће. Па ћемо ти подићи храмове и олтаре; и певати ти песме, и мешати их са мирисним и омамним димом људских катакомба, па ћеш нам бити испуњена љубављу, поштовањем и страхом, сви ћемо клекнути: пред тебе у ову воду помешану следом и дрхтаћемо и плакаћемо да се на нас не срдиш, да нас не оставиш, оди сунце ти што нам дајеш живот наш и све, и хлебац насушни и опрашташ нам дугове наше, само у твоју бесмртну ватру верујемо...

Нема пролећа... умиру само плави младићи а за њима се јауче; лажу људи да је пролеће. Опет стеже магла и гони се с ветром, а на води се хвата све дебља кора леда; смрзава се крв а месо се грчи. Ко нас тако злочесто

67

вара. Ово је гробље, а по њему иде коса смрти... снег, иње, танке ледене иглице... Заудара врела просута крв и иструли удови наши, омекшали мозгови и упаљене кости, заудара ова болница... Где је свеж зрак пролећа... нема, па нема... – Оди сунце, гледај какав је црн мрак око нас, гледај како дрхћу крупнице дроњака на помодрелу телу, гледај заставу сиротиње и ноћи... Оди сунце, дај мени самом топлине, мени и ником више. Моје су стопале већ ледене, лед се пење до више колена, већ је близу срца, дај мени самом топлине, дај мени самом живота, ја нећу да умрем, ја ћу да ударам и уједам око себе као пас, ја ћу да пресечем гркљан и покупим у шаку крв и прскам око мене, а у мојој је крви смрт, ја ћу гребати влажне зидове костурнице и гристи кров мртвачког сандука, ја нећу да умрем, дај ми сунце живота, па ћу ти тепати, страсно те волети, оди загрли ме и дај топлине и живота, оди сунце...“ – Јосиф је у дубоком и грозничавом сну, очи су му луде и дивље, а на уста му суче пламен ватре што сагорева кожу у црни гар. Раздражено ђипа, смеје се и плаче, па се зграби за главу и падне на под, где се почне грчити и савијати. Чује се шкргут белих, сухих зуба и капље на уста бела пеница па се окрвави. Мрмљаше ужасне речи, за час неразговорне, као рика нека... Опружи се сасвим и умири се мало; тек гдекоји пут шкргутну зуби или се заврте сад разроке очи... За час се поврати грч и дивља рика, и она крвава пена. Тресло га је као што разбеснела вода треска откинуту грану о обалу док је не здроби.... Сад се полако усправи. Лице му је промењено, румен се пење, очи су узверено упрте напоље. Ено сунца... Али какво је то сунце!... Округла плоча, жуте прљаве боје, усијана са димом и пламеном што тиња, наоколо црвена магла, па онда љубичаста, па све блеђа и блеђа... Он хоће да каже нешто, ал' се смеје само, испрва као луд, онда као дете.. Сунце

68

зађе, он опет клоне. Живот се повратио. Срце се снажно скупља а крв шибала кроз скупљене жиле и кваси осушене мождине... Полако се спушта тама све већа ма да је пола дана...

Њега носи вихор, он је у раздражењу. Сад је исцрпљено све и лежи слаб на поду, као изгрљена цура, измирисан цвет, испијена чаша, изгорео плам... Ала ће се чудити кад устане. „Где сам био, питаће се, шта је самном било?“ Мислиће то је сан, ал' су написана слова. „Ко је то писао...“

Календарско пролеће је почело, ал' обнове живота није било. Магле као зла и ужасна божанства падале су јутром и вечером на куће и људе. Место живота настале су болести и редње. Од тога се умирало брзо и изненада. Смрт је нагло грабила.

Како је њему било зима. Страшније у њему зима него напољу. Унутри зима уверења, рођеног, развијеног и ојачаног. Он га је посматрао и потпуно га је био свестан. Дуго је трајало док се развило. Сад је већ скоро живо. – Имаде мртвих уверења, а његово је већ скоро живо, биће остварено. Он је присутан тој страхоти живог уверења, и скрива осећање, гади се кукавичлука и леди се од јунаштва...

„Није то као кад је неко болестан, па се надају и теше. Овде тог нема, осим апсолутног уверења. Нема другог излаза осим тог, а на поље се мора, па мора,“ – викао је у мучним тренуцима.

Нису ту отац и мати па да плачу ил' да не дају.

Па и да су ту он би их отерао зацело. Он није обичан, нити признаје поштовање, љубав, он је део смрти. И ради с дубоким рачуном. Отклања сметње и незгоде, крије траг, бежи, и расте у бескрај. Нема другог ничег осим тог...

69

Како је лепа она девојка, лепша од свију! Она је мирисан цвет и парче богињице. Она га љуби и дала му је све, ма да јој је стара мајка плакала а отац стари генерал хтео да се убије. Пазили су на њу као аждаје, ал' је љубав однела. И она не тражи да је он узме, него да сме да седи на поду пред његовим ногама. Она га је скоро спасла, ал' је ум победио на крају. А неколико непроспаваних и бурних дана плакао је у својој соби, закључавши врата и бацивши кључ кроз прозор. Окрвавио је нокте ломећи браву, не да иде њој да је воли, него да јој даде цео живот... Ужасна је снага уверења. Имаде само један излаз, а изаћи се мора. У последњем тренутку хтео је да се посвети себи и очисти. И није њој отишао. А кад су њу мати и отац ујутру видели, поплашише се и почеше јој тепати. Она је била бела као од белог мрамора и срце јој једва куцаше. Он је њу убио, а она је умрла као богиња. У срцу љубав и вечна ватра... Оде он на њену сахрану. Он није знао да је она умрла. Ушао је у цркву и дошао на погреб. Ушао је нашавши врата отворена. Сео је у најмрачнији угао на клупу. Почео је да се разазнаје у мраку и видео људе и жене у црним оделима и сандук покривен цвећем... Па онда нека песма и свирка. Он се почне сећати и тужити. И види да је у храму божјем и на опелу... „Ох, како је та песма жалосна, што тако жалосно певају ти људи, како жале и туже...” – мислио је згрчен у клупи љубавник те лепе госпођице, што лежи мртва сад...

Добио је писмо од куће. „Драги наш сине! Зашто нећеш да нам пишеш? Зашто нас пушташ бризи н очајању? Шта је с тобом? Јеси л' здрав? Мати ти плаче, и тера ме да ти непрестано пишем, а ти нећеш да одговориш...” Баци он то писмо, груб као паор. У ово време о њима мислити било је штетно. Он се грозничаво бринуо да отклони од себе све препреке. Та брига беше читава

70

борба. И он је водио с успехом... Било му је стидно показати се. Кад је друго писмо дошло после два дана он га баци чим је видео од кога је... „Морам жртвовати макар и безброј таквих малих грехова сад,” – говорио је. Сео је с намером да им пише. Та забога они су бар његови, они знају, гледе кроз прсте. А кад је написао десет реди видео је да је то стидно. Ил' им сачувати све ил' ништа, – мислио је.

Седео је после подне и грејао се на сунчевој светлости што се ваљала по диму и праху неспремљене собе; пола хладно, пола топло. У души се отворио свет. Он је чуо како је неко гласно рекао оно име, којим се звало створење, што га је први пут видео у руменилу залазећег сунца помешаног са бојом жута лишћа, у тој најлепшој симфонији боја, у једном парку. Тако је било име том створењу са разбарушеним власима око лица и бледих слепих очију; том створењу што је имало полу затворене очи и у њима неизмерну страст; он није могао да појми да је то од крви и меса; тај нечујан ход, та трепавост и провидност тела, ти облици, нежност, миомир...

Са страхом и језом мислио је о томе створењу што залуђиваше, жараше образе и убрзаваше му дах. Нехотице је пао на колена, ал' су очи молиле: остани, остани... Осећао се јесењи дах а на земљи је лежало лишће. Он је у парку чекао. Бог зна шта причаше лишће сваки дан гледајући ово дете са плавим очима. Сваки дан је његова згурена прилика полако ишла, гледећи у даљину, по овом парку тамо амо, а ветар је лепршао власи. Мисао, да с њоме сме прозборити реч, учинила је да је дрхтао као одјек њене близине. А кад би се њена слика одразила у његовој зеници, онда би застало све у њему, крв би сва из главе појурила а он би побледео као мртавац, и гледао је угашеним очима. Гледао... то је сла-

71

ба реч, он је њу додиривао, пипао, грлио, љубио, зборио нежно и страсно. Подавао се сав малаксао и пренадражен, томе страсном сну, малаксао и жељан тога сна... Онда му је та цура што је имала племићско порекло и строге родитеље, лежала на руци. Подигао би руку на танки, прозрачни врат и ближе донео лице...

„Јеси л' ти то љубави вечна и неисцрпљена страсти?– шаптао је сад у сну –„Је л' нежно грлио голо тело твоје и груди мирис расцветалих ружа из лонаца, што су стојали на прозорима твоје собе? Нежније ћу те грлити. Је л' лаки ветар нежно миловао врану косу твоју, и лице и врат? Нежније ћу те миловати. Је л' ти ижљубио очи твоје онај задоцнео сунчев зрак? Нежније ћу их ја ижљубити. И даље улази светлост сунца и ваља се кроз дим и прах неспремљене собе. А тело тог лудог младића лежи несвесно. Он је луд од страсти и љубави... А лепа цура?... О, њен носић већ су прогризли црви и гамижу кроз уста унутра и коте се и ждери... О, њена коса је гнездо гадних буба, што имају отровну жаоку и иду нечујно и мукло... О, њене очи пије змија, и срце, и лиже кост...

Он се тргао, устане и дође до на крај собе. А ту је зид. Даље не може. Он моли ту лепу цуру да му опрости... И безброј тих малих грехова мора да жртвује, за оно друго... Дошла му је и слава у походе. Како си само доцкан кренула! Та већ се смркава, куда ће сада, где је била пре?! У писму му нуде славу и новаца, ал он поде-ре све у ситне комадиће са великом савешћу. Сву нечи-стоћу је одстрањивао, са злурадим смехом. Напослетку дође мозак, онај исти што га је пре толико мучио.

„Шта ћеш ти сада овде?“ – питао је он, а мозак одговори: „дошао сам да те спасем!“

То натера њему опет онај исти злуради смех.

72

„А... тако, зато си дошао!” – каже му он и окрене се од њега. Али мозак напрегне сву снагу што је имао и упусти се у борбу. Но он се само смеје на разлоге мозгове... Али мозак беше варалица и обешањак па почне да извија, почне да га хвали и да нешто страшно глупо трабуња о изузецима, спасењу. Он онда запуши уши...

„Та шта тај брбља још...” – рекне он тргнувши се, али мозак све скаче, па пао у ватру, па запенушио: „па ти си славан, па ти си леп, па то је лаж што ти мислиш,” а њему се онда згади и тури руку у фијочицу и извади ону стварчицу са сјајном цеви. Отров га је гушио унутри; скупљао му боре на челу, упијао му уста. Прислони цев на слепо око и осети онај хладни прстен, што је пре мислио да ће осетити. И осети да му рука подрхтава... Па онда му још за тренут остане пред очима његова мала соба...

Уђе бака у собу и намести постељу и отвори прозор, сва задовољна што је тако све лепо удесила. А наједаред види она једну црну масу у буцаку и сагне се, а кад осети човечије тело врисне и излети напоље јаучући. Онда се скупише укућани из тог тавана и уђоше са свећом... Дакле нема више ништа. Он је постао јунаком, остварио је уверење. А ови то нису знали него почеше жалити за тим младићем и почеше стрепити од смрти што је стајала над његовом главом и чувала га... На слепом оку је она рупа што се може турити прст, и коса умрљана усиреном крвљу... И мозак је убијен. Да ко тури прст кроз ту рупу осетио би нешто меко и хладно. То је мртав мозак... Онда запалише још свећа и положише га на леђа. Једна му се рука савила под леђа а портирка је извуче и намести... Затим стали и гледе. Не верују, као обично што ћифте никад ништа не верују. За чудо сви су били већ нешто приметили још пре. Најпосле је-

73

дан човек са грдном ћелом каже полугласно: „А како да се није чуло?!”

То беше чудо, и они се сви задивише и почеше глупим умом радити да на то питање одговоре... А портиров мали син узме ту малу ствар, што је убила њега и покаже је оцу: „Гле, отац!”

Овај се тргне поплашен и викне на њега: „Остави одмах то, несретниче један”...

Како сија лепо сунце а како му се зраци муче да продру у мртвачницу! Како су весели и расположени људи напољу, како су им лица насмејана а очи задовољне, и како да нису тако у мртвачници!

У мртвачници плачу људи и жене, а бол им раздире груди, око је замућено; у мртвачници је полутама и хладноћа; у мртвачници гуши задах јефтиних свећа и смрт. А онај зрак сунчев као да се игра, шта ли, и смеје, тако се у њему ковитла дим и прах. И мирише цвеће, али је тежак тај мирис и несносан, нерадо га шмрчу но-

здрве. Гомила цвећа лежи покривена тракама на којима светлуцају слова. А испод те гомиле лежи он, одлучан, хладан и збиљски. Кожа се жути у тог мртваца, а у сенци је бела. Глава лежи у цвећу и само се лице види. Где је она рупица што је ушло тане? – Покривена је цвећем... Ала тај мирис гуши и дави... Ко не би плакао? Ко би стојао замишљен? Ко се не пита: зашто, зашто, та ти си млад... То је „зашто” разлог мучне туге и суза... А његова газдарица, бака, већ нема више суза; она седи у углу скупљена, не миче се, не дише, изгледа да не живи... Отац његов стоји; гледи и не верује. Па да! То није његов син, то је мртвац, лешина. Да га опипа руком осетио би хладноћу, да му хоће да растави руке осетио би укоченост, да му задигне тај црни капут и кошуљу он би нашао модрице. То није његов син, то је смрт... Па где су му очи, где је реч, где је покрет?!

74

„Та није то моје дете,” – шаптао је болан отац и плакао немоћан и скрхан. И дуго му се рамена тресла, и дуго се чуло загушено јецање... „Нема њега, отишао је па неће да се врати. Како плачу и туже, па неће да се врати... Он се још и срди пре него што ће да га поклопе, посред чела још живи она танана бора, а очи су затворене.”

„А што плачете ви људи и жене? Што сте луди? Може л' ваш плач мене да поврати, ваши уздаси мене да пробуде, ваше јецање да ме умилостиви?!... Мали људи, луде мале, што имате осећања! И да је истина да би ме могли оживити још би се сто пута убио.”

Устао он на пола у сандуку и подбочио се рукама. У лицу непромењен, са затвореним очима. Са косе му висе крунице цвећа, ситно лишће и једна гранчица... „Смрт је потребна! Видећете и ви то једаред, и ви ћете тако лежати”... Каже он то и легне опет у сандук, и прекрсти руке, и цвеће му опет обвије главу да се само лице видело... А ови људи и жене гледе га узвереним очима. Изађе тај догађај у слици једном младом другу његовом, и овај се сав стресе од тог уображења, а низ тело, голо тело, појури му бујица ладне, ледене воде... Како се онај зрак смеје, шта ли, као да се игра... Како је свеже на пољу и весели људи! А ови у мртвачници плачу и грч им по стоти пут стеже срце.

(Зора, 5/1900, 8-9, 272-294)

75

76

II

77

78

ИЗЛЕТ

Пут је био тежак и стрм, узак, гладак и тврд, је-
два се видело на педесет корака. Друштво је корачало
полако и ћутљиво. Ноћ је већ падала, и што се пут више
дизао у вис, све је већма падала ноћ. Ноћ је била хладна,
сиротињска, дугачка, тек је шест сати по подне, а пао је
густ мрак. Напред је ишао Иван, он је најмлађи и најмр-
шавији, његове крупне очи, тавне и сјајне као да у мрач-
ној дупљници гори непрестано неизмерно мали плами-
чак, лутају кроз мрак, час види горе на небу једну зве-
зду, час се звезда изгуби, и из тих љубопитљивих и чуд-
них очију пење се у мозак осећај туге и радости без раз-
лога и без предмета, и цело мршаво и немирно лице још
је блеђе.

Уз Ивана је ишао Михајло стењући. Дисањем
некако шкрипећи, као човек који има већ трбух, ма да је
још млад. Михајлу је било 36 година јак и крупан човек, особито
су му ноге и руке велике. Још као осмошколац
бавио се писањем. Он је био родом из сиромашних кра-
јева наших, где су људи мршави и сухи, где не роди ви-
ноград ни пшеница, него шуме и бујад и отава, где расте
камен. Његове прње, – он је своје ствари звао прње, –
описиване су лепим и чистим језиком као тужне и крат-
ке трагедијице онога краја, када се узме у обзир чудна
сценерија тих планина, доста добро оцртане слике, краткоћа и
велика љубав пишчева према своме родном
крају, – бар у почетку се јавно и опће говорило, да Ми-
хајло много обећава. Тако је Михајло свршио универзитет и писао непрестано своје приче. Једанпут је скупио
десет прича заједно и дао нов наслов тој књизи. Та је
књига била скоро пола године јака, актуелна. Но после
се Михајло оженио, постао професором, почео је добро

79

јести и пити, угојио се и престао је писати. Михајло је сам себе јако ценио. Пре овога брега ишао је са њиме Иван. И то је Михајла потајно једило. Управо он је хтео да покаже да се не једи, и то гутање једа још га је већма једило. Он је био сам с тиме на чисто, да је он писац, а Иван му је на крају разговора од прилике рекао: „Шта писци, ваљда списатељи! Прво ми Срби тога зеља немамо, то јест ми имамо само покушаје писаца, тако до 37 гради Реомира и малко даље, а до тачке врења, богме, таквих немамо. А друго, слушајте само, и кад би их имали и то оних правих, помислите само: писати или трпети писати или радити, казати или ћутати, моћи или не моћи, шта је управо страшније, трагичније и веће?” Иван се смејао нервозно и брзо је говорио. Михајло је од једанпут осетио потребу, да се чува овог младића, и почео га је мрзети. Михајло је у опће хтео дати добру и мирну вечеру, а Иван га је боцкао без разлога. И на крају, после кратког ћутања и смешкања рекао му је Иван још ово: „Шта велите на ово господине Михајло, да ли смо ми можда zgodнији за личности доброг романа, – или да будемо писци романа?” Ту се Михајло разједио. Далеко иза Ивана и Михајла ишла је група од њих петеро. Два су се гласа, између осталих, највише чула и то Божин и Стевин. Ништа се није видело, само су се чули гласови.

„Иванееее!” – то је викнуо Јоцика. Јоцика је волео Ивана, мрзило га је ићи сам и слушати Стеву и Божу. Стева је говорио о флуктуацији наших породица и т. д. како се из једне обичне циганске багре, рецимо тамо из циганске махале, откине парче отмена и уђе у једног Цигу, који добије веселе очи, постане вредан, осети кураж, уђе у друштво, стече сину кућу или унуку виноград и праунук носи господско одело, учи донекле и школе, и постане грађанином који има угледа и уплива,

80

који преставља нешто, а кад на једанпут син тога цивилизованог прауника циганског, опет удари у Цигане на-траг, постане глупав, не воле школу, неће да носи хаљине, него иде бос, воле винограде и шуму, постане прост, лукав, штедљив, пакостан, истина он је боље боје, али је

у ствари црн, црн као гар, – тако је Стева говорио – „и то долази отуд, што се породица, та крв уморила, прешла је пролеће и враћа се у стару зиму, није способна за живот, кроз четири генерације ишла је напред и већ се заборавило одакле је, а кад наједанпут она се стремкнупла“. То му је било непријатно, што је Стева тако јасно и пријатно изразио мисао о којој он досад није мислио и хтео је то да паралише, па је са неким тихим заносом повлађивао, окретао главу час овамо, час онамо, и без свих је Стевиним погледима на флуктуацију наших породица само одобравао, али с неким презиром, и место да је држао мисао и обрађивао је даље, он је ћутао и наједанпут почео викати о сипљајивом времену, време је по вољи задувало и издувало као цигарица у коња, кад га дуго терају, па ће једанпут само да закрчи као свињче, када му сјуре између предњих ногу дубоко нож у прса чак до срца, тако ће исто време само да закрчи. Нико је ишао до Боже, а до Нике Лаза. Сви су били мушки тако око 24 до 25 година, свежи, јаки, доста добри, а доста и зли, како је већ требало.

Кад су се попели на брег, видео се Миланов виноград, виделе су се кућице а испред кућица горела је ватра. Пламен је био велик и црвен и јако је сијао. Око ватре су се виделе неке слике како се мичу и крећу. Ватра је била немирна а тај се немир продужавао и одјекивао по шљивику и по брезама доле на потоку. Све се чинило да се од великог пламена откида по један мали и врући и немиран комад, па тај одлети горе и нестане га а други одмах за њим, али је помрчина и хладноћа мно-

81

го јача од пламена, па се око пламена згуснула као непробојан зид где је све тајанствено и чудно. „Наша стара омладина, она омладина наших ћаћа и стричева то вам је, браћо моја, као запаљена лампа. Свако запаљење мозга има своју инкубацију, и то чисто словенску инкубацију, онда долази врућица, и то чисто индо-германска врућица и порођајни болови, и као епокризу чисто српску блесавост, мамурлук и реконвалесенција.

Цела група стајала је на врху старог пешчаног брега и Јоцика је полако и нежно говорио омладини. Он није знао зашто то баш он мора говорити, он није ни познавао толико омладину, али је сунуо мишљу и рекао то. Сви су ћутали само су очи Иванове играле.

„Запаљење, – ха, то је добро, то ми се баш допада, чујте Јоцика, то је опет неки ваш и з р а з, је л' те?“

„Није то баш ни тако!“ – мислио је Мика и није хтео ништа казати, зато је непрестано гледао у далеки пламен.

„Тако је!“ Стева је изгледао као да само чека да дође да једе, – друкче и није, то је баш и разлика између старе омладине и нас, оно је нос, ово је свест, оно је болест, ово је прави живот, ја сам прецизан, мање примамљив и издашан, али се много више ради и једе“.

„Ја мислим да је то мало сувише казати болест, јер без врућице, без одушевљења, без сањања, без пијанства у срцу нема великог рада, сви су велики људи и велика покољења радили са заносом баш на најреалнијим делима . – Шта, та стани, Божо, шта је урадила та стара омладина, је л' де имала је пијанство као велико јело, па шта је урадила?“

„Омладина је у томе запаљењу кадра била само да снива контраст између реалности и жеље био је тако велик, да је било могуће само болешћу савладати и уништити, о делима нема ни говора, шта болестан човек

82

може урадити?... Бунцање, запурено лице, непромишљености, неурачунљивости, али о томе се не ради, омладина је у томе запаљењу била кадра осетити и видети један циљ, један сан, а није било снаге да се оствари, да се за њега живи и умре, јер је то био пуст сан, илузија, визија, тајна... Јоцика се стидео и са обореним очима проговорио:

„Људи, је л' ово приповетка или друго шта, ја вас не разумем? Зашто се смејеш Божо, да пођемо редом, ко је имао запаљење мозга?.... Лаза је питао Јоцику, а Иван је одговорио: „стара омладина!”

„Каква је то врста запаљења!“

„То је заразно запаљење мисли, снова и жеља”.

„Шта је, дакле, омладина снивала?“

„Један сан!”

„Какав је садржај тога сна?“

„Леп живот, идеали појединаца и идеали опћи”.

„Јаку књижевност, културу, препород”.

„Обнову јединства народног, уједињење и ослобођење Српства”.

Сви су почели викати и говорити, само је Јоцика ћутао и гледао на узнемирену групу младића. Јоцика је био најстарији и хтео је казати на послетку шта он мисли. То је Иван приметио и први ућутао. Мика је једини говорио непрестано реч уједињење, и тој је речи давао неки особити културан и прави нагласак и сасвим друкчији него што се у обичном говору употребљава. А Божо је опет разлагао Стеви идеале појединце идеале опће. Од једанпут се зачу оштар, јак и крепак пуцањ.

Није то трајало два три секунда а одјекну и други.

„То је лом”.

„Хајдемо људи!”

Божа је имао леп глас и умео је певати песмице према расположењу, на опћем и које је чар, него према

оном што ће тек доћи. Тако и сада запева из свег гласа песму о домовини, где се каже домовина је мила као мајка, и тако добра слатка: Млади, јаки и срдачни гласови прихватише ову песму и она се губила када је друштво улазило у дубљаке, а вриском и далеко одјекивала, када се пела на обромке, помешали се са очекивањем ноћи и људи, а само је Михајло мумлао опрезно медвеђим начином из големих груди, мумлао је неку чудну пратњу овој песми, а није имао ни малко слуха.

Виноград Миланов лежао је на низбрдици а горе је био сâд, а доле матор и жилав, плодан виноград, који се наслањао на воће. Горе је била кућа, пред кућом је било једно велико дрво, а испод дрвета је стајао велики сто, а до стола је буктала снажна и јака ватра.

Лаза је био прост човек и добар свештеник, још млад, подебео, и говорио је увек неким библијским стихом, и заокргуљеним уснама, мирним и солидним гласом, и у аористима.

„Дођосмо, брате Миле!” – рече му Иван и загрли га, а цело друштво искочи из мрака у светлост ватре.

„Шта има за вечеру?” питао је свак.

„Јеси л' понео оно кисело вино Миле?” – питао је Јоцика и смејао се. „Ово је дивно, господо моја!” – викао је Михајло чучнувши крај ватре и грејући се. А Божја се одмакао мало, залети се, и дрекнувши „хоп”, па преко ватре кроз пламен. „Хоп повика Стева, па се залети и он. „Ура” – викну Иван, па прескочи Михајла и ватру...

Пламен ватре и доброг старог вина угрејао је лица, зажагрио мисли, младићи су сити и весели седели, певали, куцали се. На једанпут се све прекину и у друштво уђе мир, Миле је озбиљно и весело обишао оба стола, досипао у чаше, опрезно пружајући руке, да не

превали шта, и кад је ове било пуно, Божа се насмеја и рече:

– „Хајд сад,” – зграби чашу и искапи је.

Јоцика и Божа највише су пили. Божа је непрекидно и нервозно узвикивао, а Јоцика је дуго и брзо говорио. Изгледало је, да се те мисли и тај говор дуго скупља у Јоцикиној глави, па кад Јоцика пије, онда то више нема места, него мора напоље и потече неодољиво и јако, тако да се сви зачуде. „Стање националне емулзије... шта је то, но то ће Иван знати, поједеш шест разних јела, залијеш то све, и онда трчиш с брега, то је емулзија, мућкање, размућканост, смеса, не спој, прави стоп, да из разних делића постане једно, него у силу силовитог мућкања моментана помешаност... Јоцика је стајао запурен и говорио је. Неки су почели слушати. Миле се стидео што Јоцика то говори, а Иван је пиљио у Јоцикине плаве и велике очи. „Јуче је био један омладинац код мене”. – „Како се зове”. „Недељковић, Дамјановић, знам да носи неку паметну браду и наочаре, купи човек чланове за акцијско друштво чешких лекара и апотекара, а то акцијско друштво прави неки препарат козјег млека”... „Можда јарећег млека!” – прекиде га Стева. „И ја сам се уписо, дао сам сто круна да будем члан друштва за прављење препарата од јарчијег млека у Чешкој, верујете ли ви то, сећаш се Божо онога матуранта из Осека што је јуче био код тебе онако велики, крупан и здрав, путује човек о феријама, иде да види Србију, слушајте га само, молим ја идем да видим Србију, а није понео новаца, нема трошка, он добро познаје Срем, Срби га лоше примају и грде, католички су попови већ бољи?”

„Зашто су католички попова бољи?”

„Знаш зашто, јер имају куварице место жене, то би ти Мико требао запамтити!”

85

Јоцика се није дао збунити.

„Пазите сад ово што ћу вам касти, ми смо као народ недорасли за заједничко живљење, немамо једног и заједничког осећаја, немамо и једне заједничке мисли, сва та луда друштва што се оснивају да светлуцају, на све стране, сва та ужурбаност, непомирљивост, то је наша болест, српска болест, зато ми постајемо чланови акцијских подузећа и правимо препарате од јарчијег млека, што смо тако немеђусобни, растурени, луди, тумарамо и душом и телом, оно што је било добра појела је борба, а овај рест, а то смо ми сви, тај рест што је још остао, то су лепо скројили са шеснаест парчади...”

„И опшили гајтаном“. Степа се злобно смешио и процедио кроз зубе примедбу.

„Но још нисам казао јасно шта мислим, када би нама дали времена, када би нас метнули у завод какав читав, народ у један завод за неговање и образовање, где би се учили и расли, онда би примили борбу са трвењем увек, но за исукрстове ране то нико неће, када нема мира и хармоније споља, око нас, ми смо као прави јунаци пошли даље те смо смешали мир и хармонију, и унутри, у нама, поклали смо се између себе, раставили, разишли, разбежали, залутали, а туђин нас хвата као штиглице на лепак; ми смо сви већ нељуди, наше је образовање немоћно, немачки тип образовања нема срца ни душе, него само чисте памети хладноће. На томе путу угасила су се нама срца као мале жеравице када падну у велику воду, и то траје дуго, наши су идеали премаштани и збуњени.

„То се види!“ – рече грубо Степа.

„Када је целокупност озлеђена, да то је права реч, видиш Стевко и ти си озлеђен, сви смо ми озлеђени, кроз, – кроз целину захватило је преко срца и нас, сав тај неспоразум, расцепканост, несвест заједнице,

учмали инстинкти одбране и редања у једну врсту немогућност велике мисли и циља од чега би се све тресло и дрхтало, тај мрак страсти, мржње, подлости, глупости, странчарства, великог отимања за мале користи, грехови, болести, мане, све је то дуготрајна и страшна озледа, којом је озлеђен читав народ, и нико није дао времена

да се та озледа зацели и зарасте, него је још трвао, палио и кидао по крвавој рани, па је то прешло и на нас све Србе. Зато смо таки, неко је узео јаје од жабе, жабље јаје, оплођено јаје жабље, па га је онда метнуо на решето и дрмусао и тресао, па га је боцкао фином и оштром иглицом на више места, па га је купао у витриолу, па га је сушио на ветру, и када ипак то жабље јаје није хтело или није могло угинути, онда га је терао јаром да се што брже развије, и гле, једног дана роди се и разви се из тога жабљег јајета мала жабица, али шта је ово, браћо моја, та то су очи нарасле између ногу, а руке на трбуху, а ноге на глави, једна наказа, жива наказа, ето то је било с нама, сирото јаје српско и жабље, зар то није жалосно зато, сад разумете откуда озледа заједнице произведе озледу сваког делића, је ли то истина, или сам ја луд?! Јоцика је застао на једанпут и почео брижљиво и бојажљиво мотрити по лицима наоколо, тражећи лека, тражећи спаса, одговора и утехе.

„Ти си луд“ – рече Стево одлучно и мирно. „Ти ниси луд као други, него друкчије, и . . .“

„И то је доказ да Јоцика говори истину!

Иван је био бесан на Стеву и пакосно је викнуо то.

„Хајд сад!“ – викао је Божа и дрмусао Мику, јер је приметио да се и Мика хоће да прави паметан, па је то предупредио, почео га је дрмати, у нади да ће га збунити.

87

Иван је хтео да се свађа са Стевом. Највише га је једило што Стева хоће увек да зна више, хладније и боље од других, али баш све.

„Узми имена народâ, шта је то?” – нервозно га је питао и наваљивао на њега Иван. „Зар није то морално-историјски мамурлук наш, један народ, па бега, и ко бега? Господа, попови, витезови; и шта носе? Новце и свеце, ха, слушај Стево, ти си паметан, али ово не можеш протумачити без лагања. Сећаш ли се шта смо се пре разговарали! Имамо ли ми вароши? Немамо. Имамо ли племства? Немамо. Имамо ли ми у опће нечега јаког, старог, непробојног, конзервативног. Ето, ти волеш све што је конзервативно. Имамо ли ми тога? Какво је ово безимено стање, гдје је то рођено огњиште. Када ће се родити идеја јединства у реалној свести нашој као рођење сунца из полутамне и полутопле зоре, са духањем и звиждуком мисли, као што душе и звижди онај ветар што пред рођење сунца буди свет. Зашто си ти, за идеју мирнога рада, или идеју револуције? Шта ти хоћеш? Ово не можеш узети друкчије него као гадно и несносно нешто, па шта онда? Ко је луд? Јоцика или ти, или сви заједно?”

„Добро!” – Стева је био блед. Он је најмање пио, али је највише био узрујан. „Сад стани. То ја знам. Видиш, кажи ми шта да радим, ја сам готов? Шта хоћеш ти, шта хоће Јоцика, твој учитељ. Беснило ваших речи знам. Јесу ли речи и дела једно? Ја то не признајем. Кажите како и шта да се ради. Ја ћу ићи први. Зашто ти нећеш да верујеш да ја могу умрети за добру и српску ствар? Зато што ја о томе мало говорим. Мислиш да ја немам милости, да немам љубави, да немам мржње. Шта ти хоћеш?”

„Хајд сад.“ Цикнуо је Божа и испивши чашу прснуо је о орах.

„Па кад нема одређеног пута и великог човека да води, ваљда могу и смем и ја бити као и ви. То је моја особина. Ја знам да си ти бесан сад на мене. Али видиш Иване, Јоцика највише осећа ово зло у себи, и зато он то највише познаје, воли, и уме о томе говорити. Ми смо простији, хладнији, одређенији. Кад се јежи, што да се једи, онда ћемо бити једнаки!

Стева је био миран и гледао право Јоцики у очи, јер су сви волели његове очи, и гледао га је љубазно и срдечно и кроз тај поглед говорио му да и он воле оно што и Јоцика, само то још нико не зна шта ће бити и како ће бити. „Приповетке о пријатељству?“ То је наслов! Господо моја, ја сам доста слушао, молим вас да ме мирно саслушате. После је устао и изгледало је у његовом гласу толико одлучности, толико ђаволски новог, да су се сви утишали. Веселје, јер то је пијанство, потребно је животу да живот добије сласти. Зато треба пити издашно, бесомучно и страшно, тако да буде сласти што више. Јер живот је празан, пуст и луд за нас све. Зашто ми живимо? Сви одговори жалосни су и мали, па ипак ми га сносимо. За љубав других сносимо све морско чудо то. Но не слеже се мржња према животу никада толико да је нестане, – увек имам, хоћу, могу и треба да имам снаге и мржње за живот, све то ништавно и недостојанствено савладам и бацитим га пода се. Зато пијем и пићу, и волео бих толико много пити да се никад не отрезним, или да за кратку и јаку пијанку дам сав живот, и тај мали опћи, и мој велики и једини. За мене је пијанство самоубијство! Ја га се не бојим, ја га кушам и пробам сто пута сваке године и још не могу да се зајазим. Ја мрзим и хоћу да љубим ја живим и хоћу да умрем, ја хоћу да се опијем, јако и страшно да се опијем за свагда, да престане разлика свести и несвести, да за-

куца кроз моје артерије ново и јако било. Живило пијанство! Живила смрт! Живили!”

„Хајд сад! ... повикну Мика и гракну у смех ...

Ноћ је мирна и мрачна. Дубок мотив светских тајни заокружио је очарани круг око ватре, и сјаји кроз плаве и жуте пламичке што лискају дрво. Из неизмјерних висина пада тишина и мрак у огромним комадима и топи се у лаку пару, што се вије од ватре угрејаних младих, игра врзино коло на крову кућерка вије се кроз лисне гране шљиве и брезе, и нестаје га у пламену што је сада јако букнуо и ђипио румен и бесан далеко у вис.

„Све Србе треба по њушци, и то канџијом, по њушци треба све нас!“ Лаза је говорио полагаано и страшно, изгледало је да ће то збиља и бити сад одмах, или да је мало час било. „Докле ћемо ћутати и викати, докле ћемо лутати и застајати ? Кад ће се свршити муке нашег народа? Јесмо ли ми народ? Јесмо. Боље је да нас шибаци дотле по њушци док се потпуно не одомаћимо и не почнемо ко праве кокоши носити јаја у одређене дане.

Или да нас толико шибаци и муче док се не осветимо, док не изкесимо зубе, док не скочимо и не јурнемо у борбу на живот и смрт. Шта је горе и шта је боље? Ја бих волео да се, жртве и роде, ја сам тога жедан и гладан.

„Верујете ли ви у тако зване боље прилике? – Ја не. Шта то значи: боље прилике? Прилика не може бити боља ни гора, него ми. Кад смо ми добри, онда су и прилике добре. Кад не ваљамо ми, онда испаштају прилике.

Браћо! Будимо кокоши или будимо курјаци, – али будимо то онда за право и за увек. Пијмо! Пијмо га што више можемо ја се слажем с Богом! Ходи да се пољубимо!“

Расположење је густо и тешко. Очи су мутне.

Крв је јако врућа. Милан је једини потпуно при себи и

жали што нема више песме, што се само речи и слови. Миле оде у кућу и изнесе пушку. Напуни обе цеви и подигнувши пушку у вис узвикну што јаче може и опали. Почело се брже и јаче пити. После сваке чаше љубили се другови. Грлећи се стискивали су и љубили се као на састанку и растанку. Неки су певали. Те су песме биле нејасне, луде и пусте. Један је устао и почео говорити, управо викати као бесан, а нико га није слушао. „Србија није Српство. Највећа заблуда о Српству је Србија. Српство је целокупност, а Србија је један део. Можда је највећи део, али је ипак само део. Српство је моралан и интелектуалан појам, кога ми Срби још немамо“.

Дотични је говорник узбуђен и задихан ћутао.

Мика је добио вољу да каже нешто паметно. У тој галами није Божа могао доста пазити на њега и Мика је стидљиво и бојажљиво, са неким ласкајућим и снисходљивим тоном говорио пажљиво: „Много се греши, много лаже, много се дугова прави. Тај рђав и лакомислени живот тражи батина. Доћи ће слом и рушење. То ће доћи и онда ће извући сваки своје. Ви то нећете само веровати. Али ја знам.“ – „Ура! Стој Мико самогризу наш. Држете га!“ Божа је јурнуо на Мику и загрлио га. Миле је мислио да ће бити туче или каквог већег објашњења, па полети да их раздвоји. Но Божа загрли и Мила и Мику и почне их грлити свом снагом и љубити: „пилићи моји, али сте ми слатки, пилићи моји!“

„Господо!“

Док сви још жагоре, гуричу и смеју се устаје Михајло тешко надеран, велик као џин и јак као брег, са намргођеним лицем и бесном, изненадном помишљу виче. „Господо!“ И поред тога као за потврду лупа са грозно великом и длакавом песницом по столу, тако да

91

отскачу чаше и климатају се флаше. Мали Иван пако-
стан још, узрујан и блед мисли: гад један.

„Господо!”

„Тајац!“ – предлаже Иван и шири руке дајући
такт – „погледајте то лице само, та то је велико као по-
њава над циркусом, ту поњаву тресе вихор, ... тај ће нас
пождрокати!”

„Кушуј ти керу!“ – Михајло преврће очи, јер му
се око врата везала читава штрања узбуђења, изгледа
да ће одједанпут грунути песницом Ивана по глави и
утерати га у земљу као мален колац... али само за трену-
так, поњаву, што каже Иван не тресе вихор, него сад из-
гледа као чинија питија кад се затресе, сва се загагрена
лица окренуше с очекивањем Михајлу.

„Господо!” – започе Михајло стојећи дупке као
дебло растово – „ја слушах, слушам, непрестане говоре
ваше... да, ту слабачку искру ваших непоњатних и не-
словенских душа... Ха... Ужасно је то кад би било исти-
на што је све ваша пакост скупила за ову софру... Опро-
сти мили домаћине, ја ценим твој дом, твоју свету ду-
жност гостољубивости, ја тебе управо љубим, и ја... ја
љубим све... али хоћу и морам ово казати.“

Михајло је изговорио ово без одушка и седе, на
једанпут стане с десна, још се јаче намргоди и оштро се
загледати у мрачна и мирна дрва унаоколо, тако да је из-
гледао као да није при себи.

„Све је то лаж, господо моја, шта зборите ви, ја
вама то кажем, ја јамчим зато својим искуством и сво-
јим поштењем, млада господо, имаде и има, браћо, једна
снага, што је исмевате ви, али на којој сте се изродили и
одродили сви ви мекушци, да . . . шта сте зинули па бле-
јите, мекушци сте ви, а та је снага неисцрпива исполин-
ска, велика као највише брдо земаљско, а дубока као
најдубље дубине морске... Имаде једна божанска, сушта

92

и велика снага, и та је снага јача од свега видљивог и невидљивог на свету, пошто јој одољети не може као ни сунцу, што се сваки дан рађа, та је снага: народ српски.”

Михајло рикаше потмуло као да се у њему дере бик, шкргућући зубима, стеже у грдној песници чашу, подиже је у вис, све више, високо као у заносу и усхићењу искапи чашу и сједе, тоне, лелуја се, пада, тако да га нестаје иза стола, само му се огромне ноге копрцају и тужно млате по ваздуху, а срдито рикање, туцање, псовање његових цуре као помија испод стола, Михајло је пао као џак на земљу.

„Ко је склонио столицу?”

„Шта?!”

„Држ!”

Повикаше неки и поплашено ђипише, и са мукком дижу Михајла са земље, тешког као сињи терет, сви заћуташе, изненађени таким свршетком.

Ивану играју очи као две мале и зелене мачкице кад скачу по сунцу и хватају свој рођени реп.

Михајла су збуњеног подигли и метнули на столицу. Он седи потпуно не знајући и не сећајући се, шта је то било. Чини му се, да га је неко сменио, шчепао за уши, и што игда може промућкао главу као прљаву гобању, па се сад још ето јури, лебди и стрепи и није на правом месту, и чак у очи је продро неки талог или мутљаг из главе, па очи саме не изгледају као очи, него као две влажне и прљаве мрље.

Иван се први поче смејати. Његов је смех испрекидан, злурад и брз, оштар као иглица, али освежава све, све се боцка и узнемирује, а шта се уопће и могло друго чинити сада, Михајло је седео непрестано збуњен, мрачан, непомичан и туп – смех га обузимаше, некако шуњајући се ишао је од ока до ока, од уста до уста, површан, трептав, још плах, као далеки ветрић.

„На видљивом и невидљивом свету имаде једна снага....“ Како је то Иван рекао, рекао је хладно, озбиљно и отегнуто, одједанпут, прасну смех као луд смех са сузама, неиздржљив и неузддржљив смех, са разјапљеним устима и грцањем од уздаха. Иван је то и хтео, а чинио се, да се љути на тај смех.

„Је л' озбиљност и зрелост?“ – Што је Иван озбиљније говорио, смех постајаше све луђи и бешњи, а Михајло се буњаше изненађен и некако до пола повраћен себи, види, где му се смеју и у глави му се почне разбистравати, цела толика глава његова псује, мумла и стиди се на неки немушти начин.

„Ко је склонио столицу?“ Питао је домаћин заиста срдит због неправде, што се десила Михајлу.

„Ко би склањао столицу?!

„Ја се нисам ни макао.“

„Јоцика је трештен пијан, погледај га, како је зелен у лицу.“

„Одгурнуо је ваљада сам“ – каже Иван – „То је сасвим могуће, он је у узбуђењу одгурнуо ногом сам своју столицу, заборавио је на то, и кад је требао да седне напрасно, сео је из целе висине на земљу.“

Михајло је седео пред свима погледима као на изложби непоимања и ћутао је као камен.

Друштво је постало уморно, незадовољно... шта ли, некако се узбиљили после оног смеха и само се још кадгод затресао би по гдегде смех, па опет завладало озбиљно, тамно и загонетно ћутање.

„Пијмо, господо!“

Домаћин је напунио свима чаше и досуо соде – „Ваљада нећете још кући... тек је једанаест... но, Иване, та хајде брате, Лазо, Стево, та шта се само срчеш, испи је, видиш овако... Јоцика, брате роћени.“

Јоцика је седео тром, отромбољен, блед, тотално пијан, и само је говорио и доброћудно је очима шарао наоколо и обарао их без разлога доле или их је упиљио у свећу. Иван је непрестано пратио његов поглед. Божа је неко време форсирао Стеву, и при томе га је подилазила нека дрхтавица. Хтео је још да говори, и то је баш хтео учинити зато, да покаже Стеви све што је у њему праведно, добро и поштено, да му све покаже но умор као олово везивао је мисли.

„Хајдемо!”

Стева је чекао неко време и то су сви приметили и чекали још нешто неочекивано.

Стева је први устао. Узе Јоцику испод руке.

Иван је учинио с друге стране то исто, Јоцика се блажено смешкао и ослонио се на пријатељске мишице. Корак је Јоцикин некако сплетен и кратак, као хладан и развучен дуплир. Ноћ је глатка, мирна и прозачна, као млака црна вода. Сви су предмети чудно искривљени, развучени, посрнули. Гребен је од брега као јасан и опредељен пут, што води у висину, којој нема краја.

Јоцика је тужно говорио у мислима, које су мучиле њега. Друштво је било мирно и слушало.

„Ви знате народну погрешку нашу... расцепканост. Та расцепканост је обузела све, прави циљ је изгубљен из вида, ми лутамо. Најбоља акција и најбоља идеја пропада с расцепканости. То је болест. Погледајте само дубље и шире, ништа се друго не види него то.“

Јоцика је окретао лице редом од једног до другог. Сва та млада лица, лепа и свежа, млада лица, личила су старим сликама са чудним насловима. И ниједно лице није било слично другом. Као да су се изненада нашли са свију страна света. И само је слично то, што су свежи и млади.

95

„Милијон друштава, милијон мисли, милијон непопустљивих, неједнаких, несложних, неспоразумних, несједињених, немеђусобних људи. У место да се доброта и ваљаност једне идеје мери по томе, колико она вреди за опћу и фундаменталну идеју уједињења свега, код нас је све обратно. Сваки дан се измишља нешто ново. Новина доноси радости и одушевљења. После неколико година резигнира се баш на оном главном месту које треба пребродити. А измишљати је лако, то је и неморалније, и то је српскије...”

Јоцика је задобио цело друштво овим, занимљивим окретом. И његова туга, радост, младост, чежња, шта ли.... улазила је као јако пиће у срце и крв младића.

Они очекиваху наставак.

„С друге стране наша слабост, наша сиротиња, наша неспретност. Шта ми можемо? Од живота не могу бити задаће веће. Видици су јасни. Крајњи је морал, морал народног уједињења и народног ослобођења. Не можемо и не умемо ни више ни ниже. Осим наше вере, љубави, воље и шта још имамо? И кад хоћемо, не можемо да спроведемо једно кроз сав народ, онако како би требало.

А кад би нешто почели да спровађате, спровели би и расцепканост, управо оно што боли, што смета.

Треба времена... Добро! Али наш народ није окружен зидом, који би спречио навалу туђина и давао заклона, не помаже конзултација, него лек, спасења даје извесност реалнога и позитивнога на што више не може чекати.

То иде тешко и са великом муком. Сваки нов момент, свака нова фраза рађа увек изнова појачај мисли. Сада је најтеже, само да то прође. Узели смо крст на себе, јер смо Срби, то нам је знак одликовања и знак му-

чења. Јаки смо да поднесемо под њим, а слаби да га напред и даље понесемо.

Младићи слушаху ово разлагање. Мисли ове, мисли познате и непознате, мисли и горке, туђе и своје, те мучне мисли што се боре за свезу, што се једва хвата-

ју једна за другу као безоковна откровења, те сјајне и жарке мисли, што их је један међу њима неспретно говорио, сав збуњен, пијан, луд, у неком неизвесном и новом расположењу, биле су сличне оном пламену, што је поред њих горео, палио, грмио, грејао. И на те мисли везала се пажња свију са јасним оковом искренности и тежње.

„Знамење наше борбе наших тежња, јесте проблем уједињења целокупности, под целокупношћу сматрамо сав народ. Под уједињењем сматрамо уједињење са једном основом, једним начелом, једном садржином, једним обликом, ми морамо створити армонију унутри, у свима нама. Нешто стално, прекаљено, појмиво и јасно на кракове сјаја и енергије тога, има ли те армоније, морају се низати људи као атоми материје у кристал, створен и уређен у име целине. Да успоставимо целину.

Ти путеви којима ми продремо остаће увек као угажени трагови. Туда ће се у лавиринту снаћи после свако...

Јоцика је устао и изгледао је да се баш сад затрчао некуда, што није практично, па је сад застао збунио се још јаче, поруменио и оћутао. Инстинктивно ухвати чашу и искапи је. Наточи брзо још једну па је испи, онако жудно и журно као да је у грозници. Наточи брзо и трећу. Божа га ухвати за руку.

„Стани Јоцика, ово није утрка”.

Јоцика га гледаше. Учинило му се све страшно.

Неки је дубок заборав пао на њега. Као да је тешка капа прилегла на мозак.

97

„Ја вас волим, ја хоћу да вас волим, ја вас највише волим...“ Иван је усплахирено устао и почео викати. Једини је Стева мирно седео и посматрао...

(Босанска вила, 1910, 9-10, 139-145)

Био један човек, па је имао једно дете, једну малу и плаву девојчицу, па кад је трчала по сунцу, а њена се коса сијала као да јој око главе лете мали, златни лептирови, а руке и ноге имала је лепше него лутка у излогу, а кожа јој је била бела, тако фина и бела, да се провидила ко љуска на зрелој јабуци, а устанца су била као да се саставиле две свеже и румене јагоде, а нос јој је био мајушан и слadak ко комадић шећера, а очи су јој биле чисте, велике, мирне и сјајне као у анђела на стихару, а глас јој је био милији него да свира фрула, чуднији него да из даљине зуји шкољка, питомији него да цвркуће птица, бистрији од капљице јутарње росе, блажен и још блажи него да плакаше мати божја... ето тако је то дете било.

Но колико необично мила и лепа беше та девојчица, још милију и лепшу имала је душу, и памет, и срце, па су јој се сви чудом чудили, дивили се, и код куће, и у школи, и познати, и страни, у схватању и знању потростручила је својих шест година, у учењу је брзо надмашила учитеље, крај одраслих је брзо порасла док су се ови крај ње снизили, у понашању њеном таласала се памет ко недокучиво небеско плаветнило, у сваком покрету њеном видело се и осећало где куца божанско срце ко непрекидан мотив умиљате хармоније, и кад је говорила и разговарала се гукала је њена душа као да гуче велики, бео и питом голуб.

Волели су је сви... У шетњи би се око ње скупило много деце па би се на њу радосно смејала, узбуђеним говором спомињала њено име, миловала јој хаљину и светао траг што за њом у зраку остајаше као за малим змајем, у њезино двориште украле би се увек трудне же-

не да је поједу, на њена питања нису умели да одговоре стари људи, побеснела животиња свртала је њој покорно с пута, и кад је она прошла забрујала би радосно свака кошница ко пробуђено звоно, а кад је пружила прстиће одмах је седала на њезин длан птица ластавица, покорно је гледећи и причајући јој где је била.

Највише ју је волео отац њен, и био је најсретнији од свију људи на свету, јер је имао њу, – нико не може бити тако радостан као ја, кад имам ово слатко и мило детенце моје, – тако је увек мислио, и увек му се та мисао понављала. – Данас је дете рано заспало на креветцу крај сто-

ла, где је човек читао и радио. И кад је дете заспало приђе полако ноћ. А ноћ је била ко црна и тиха звер. И убрзо затим бивала је тишина све дубља и безданија, и живот је потонуо у понору без краја. И одмах затим мрак је постајао све гушћи и тежи. А пламен се свеће од једанпут устравио, исплазио брзо црвени језичац, расцветао у зелен цветић, скупио у плавкаст млаз, и на једанпут праснуо и угасио се ко мала варница. И нешто хладно, туђе, и страшно тихо и безбојно, ко самртни плашт, обвије целу собицу, где мирно и спокојно спаваше девојчица као царска кћи.

У истој тој собици где је дубоко у ноћ запослен, полубудан, уморан, крај њега креветац, где је слатко и мило дете његово, а преко, пута од њега се један део силне ноћи, што непобедиво владаше наоколо, згуснуо у облик нов, и стао, и искрснуо, ко утвара, што му је незнана и непозвана дошла у госте, да буде тишина тиша и мрачнији мрак.

Два погледа лежаху на успаваном детету, као из два невидљива извора светлости падаху на дете ситни и брзи таласи боја и сјаја, нечујно се крећући, ваљајући и мешајући, тако да и креветац сав и дете почеше тињати

100

пламичком шареног цвећа и румених мртвачких пега. И након једнога часка, ко да се два погледа осетише, тихо се и тромо кренуше један према другом, обојише се и засијаше, и ко два копља подигоше се од детета, и сукобише се исколачено, нетремице и тврдо.

Ко си?

Дај ми дете!

Не дам!

Човек и смрт стајали су један напрема другоме крај креветца где дете спаваше.

– Ја немам никога на свету, све си ми однела, остало ми је моје мило и слатко дете, – човек је плакао, и плач се сухо ломио, јалово крхао, и до дна давио у његовим прсима, – ништа немам на целом свету, све си однела, остави ми дете!

Све сам однела, све, – одговараше тужно, мирно и жалосно смрт, – па опет ништа немам, што год ја однесем од вас људи, све то ја опет и одмах изгубим, до последње капљице, и до последњег зрнциета.

Смилуј се, погледај ту косицу што се кроз мрак сија ко златна пређа, види руке и ноге, топле и живе, мале и слатке, послушај плућа и међу њима срдашце, животић што и у сну поји и бруји ко славуј у грму, зар не жалиш те очице, кроз које се њише душа ко цветић ...

Све што ја умрем, све то оживи, од златне косице буде тврда прашина ко од драгог камена, од костију и од те прашине изникну брзо гранчице сумпора, танке ко прстићи детињи и жуће од злата, од тога и водице

из очију и из неба замеси се пепео, као мали хлеб, а камен је гладан, и вода је жедна, па хлеба нестане, ја поразбијам камење, и загатим воду, а они полете у вис, и побегну, па кад ја не видим, врате се ко пара натраг у плућа, из плућа прескоче у крв, а из крви увек буде кр-

101

ви, од косице буде опет косица, – све што ја умрем све то оживи.

—

А душа, а памет, а срце, што животу даје бесконачну срећу, покосићеш и то, а осећаје, племенитост и дух, што животу даје сунчани сјај, угасићеш и то, колико речи, суза и смеха, уживања и бола, што животу даје најдивнију топлоту, уништићеш и то.

—

Откада ја косим, дуго, страшно дуго, шта је то што је вама дуго, није ни делић тренутка једног откоса мог, и све што узмем, све ми се одузме, од бесмртне и вечне душе сишла су божанска зрнца у то дете, и вратиће се натраг, у извор, живе, живеће, увек, ко што су и живела увек, и у непрекидној и исконској варки, када ја судим, суд је мој магновење тако мало тако страшно мало, да га се не даје измерити, и моје уништавање је само тешка и горка обмана.

– Па зашто си онда дошла.

Смрт је ћутала пред упртим и горућим питањем.

Огртач непрозирног црнила, што је завијаше до сада у једнолику таму, затресе се, разведри се, растањи се, и као са неке слике полако склизне доле, а бесне и жалосне човекове очи угледаше тужно и мирно лице црне жене. Очи ове жене беху састављене од самих суза, а зеница беше златом опточено окно тамника, одакле ко из бескрајности продираше сјај звезда. Црна је жена гледала мирно и право у човека, и овај изненађено осети њезин бол и јад, а у срцу му се пробуди и издалека насмеши један нов осећај. У бледом и слабом одсеvu ћутало је и туговало цело лице црне жене, и као да је глава одсечена од тела од светлуцања туге, од поноситог сјаја мирноће, од призрака узвишенога трпљења и вечне патње, заталаса се црни мрак наоколо дубоко плавим и мирним таласима.

102

– Ко је жалоснији, ко је несретнији од мене, – зачуо се опет глас, и човек није знао одакле тај глас долази, јер се уста на смртном лицу нису помицала, и глас је био тужан и тужнији од детињег уздисаја, – колико дуго ја плачем, шта имам, ко ме воли, ко разуме, самохрана, стара, ја косим, косим, вечно косим, а нико и ништа не умире, и кад ја најјаче замахнем поплаши се само облик, и што ја смрвим оно се насмеје и посеје, јача од слабијега осећам уздицу гесе, који ме гони без одмора у округ... знајући све проклета сам, уморна сам, жалосна сам...

Дете је спавало спокојно и блажено, човек је помирено и новим осећајем гледао у лице смрти, а из смртних очију почеше се крунити сузе, округле, крупне као огрозд, сјајне ко бисер, и падаху преко жалосног лица, и котрљаху се преко мрачног огртача, све више и више, све брже и брже, и све крупније и сјајније, тако да је цела фигура црне жене почела плачем и сузама блистати...

Дете је боловало неколико дана...

Зором би прво дошло сунце у собу, и живо запитало: а где је моје дете. Сјај се просипао по зидовима и по поду, огледао се брзо у огледалу, попео се на кревету, и трептао и светлио радосно, топло и јасно на детињем лицу. Дете је отварало мутне очице, хватало руком сјај, и док се туробно и с натегом смешило, расипали се кроз његов прозрачни длан зраци ко мала и шарена дуга.

После сунца куцаше на прозор птица, преплашеним, уздрхталим и тражећим погледом луташе наоколо и журним, брзим, неразумљивим и високим цвркутом дозиваше дете. Дете је окретало полако главу прозору, напорно је ослушкивало глас, и тешким, укоченим узетим уснама болно је шапутало.

103

Велико цвеће из врта нагнуло се да провири у собу, а мало цвеће раширило је крунице из све снаге, ко задихана уста, па мирисаше, мирисаше, жељним, усхићеним, срдитим, и богатим, хиљадоструким мирисима, верући се ваздушном струјом у вис, и падајући на дете засипаше га ситним и безбројним миловањем и пољупцима.

После неколико дана дете умре...

Сувих очију, остарио, упалих образа, очајно, напрегнуто, безгласно, обављаше отац последње дужности. Загрли малога мртваца, понесе га с постеље, и пажљиво, и брижно, и без журбе, окупа своје дете. Онда га обуче, прво у кошуљицу, са широким везом око врата и зарукавља, онда у чарапе и ципелице, беле ко снег, онда у свилену хаљиницу, нову, неношену, дивну и богату, заглади и очешља му косу, брижљиво, полако, уморно, и увезе му у косицу плаву траку. Онда се одмори. Загр-

ли поново малога мртваца, и однесе га и положи поново на постељу. Затвори му полако мртве и поплашене очице. Клекне крај постеље. Обујми дете рукама, и загледа се страшно у њега.

Ноћ је опет нечујно дошла, и обукла у црно целу собу. Дан се тешко растајао, па је око детета још непрестано страшљиво дрхтао мали талас сјаја, и цела се мртва прилика лепо видеља, бела, мала, мила, укочена и хладна. Отац је непомичним и страшним погледом гледао своје дете.

Збогом моје мило дете, смрт те је узела, ручице су ти хладне ко лед, прстићи су ти плави и стегнути, ко да су смрзнути, како ти је јадно, измучено лице, и још није попустио грчевити израз уздржавања и бола, мило моје дете, мило моје дете, не видиш колико сам ти цвећа набрао, лепог, мирисног, свежег цвећа, белог и плавог, око твоје бесмртне главице, око врата и лица, по груди-

104

ма, рукама и ногама, посуо сам цвеће, само цвеће, нај-
мирисније, најлепше и најмлађе, посекао сам га, почу-
пао, још је и сада свака круница изненађена наглom смр-
ти, умрло је много цвећа да тебе окити, да тебе пољуби
и да тебе овенча, мило моје дете, мило моје дете, од јор-
гована и од руже, од јасмина и од бора, направио сам ти
мртвачки сандук, о, како је леп, ко колевка шарен, ко
креветац чврст, ко колица твоја којима си се играла, ма-
лен, ко лађица лак и гибак, ко коританце бео, свеж, и
мирисно влажан од сока што још у мртвом дрвету живи,
поубијао сам, уништио, наша млада дрва, да теби уго-
дим смрт, да теби дам капут за земљу, да теби нађем
пратиоца, на далеки пут, да теби подигнем ограду као
новом саду, мило моје дете, мило моје дете, запалио сам
много свећа око тебе, великих и малих, воштаних, ми-
рисних, витких свећа, да ти сјају, да те каде, да греју те-
бе од мртвачке хладноће, да те гледе пред вечни раста-
нак, да горе и да изгоре крај тебе немирним титрањем
на мраморној мирноћи твојој, колико је пчелица поги-
нуло за тај восак што твојој смрти дајем, колико се звуч-
них и вредних животића угасило за овај сјај, колико је
веселја уништено за ову жалост, мило моје дете, мило
моје дете, око твоје смрти свугде видим смрт, мртво
цвеће, поубијано цвеће, мртва дрва, поубијана дрва, мр-
тве пчелице, поубијане пчелице, а у среди ти лежиш мр-
тва и убијена, и ова мала главица од чавла, чиме ти је
сандук окован, миче се и креће под мојим дланом, што
дрхтаво милује последњи оквир образа твог, и она ми
говори о смрти својој, како је откинута са гране из зе-
мље, отргнута од живе жиле, изнесена напоље, кована,
гњечена, паљена, савијана, безброј пута убијана и нагна-
на силом у овај променљив облик, да твојој смрти слу-
жи својом, и да ти буде добро и лепо, и свилена оправа
твоја, у коју сам те обукао, чујем и њен говор, и свако

105

влакно, свако бело, чисто и сјајно влакно њено, прича ми тананим и туробним гласићем о смрти свилене бубе, што је прела и испрела свилу умирући за тебе, да тебе покрије и да те загрли, да тебе обавије и да те украси, па да будеш лепа и још лепша него што си, мило моје дете. Док отац детету хоће да каже збогом и глади косицу са леденог чела, и нагиба се да дете пољуби, чује и осећа јаук свој, немоћан, уморан, тежак, ко густу и нејасну маглу што одозго пада, а око његовог јаука наста вљају се, надовезују, слажу, звоне, трепте, јече и плачу све те смрти, што их он око себе види, и збијају се у чудан и снажан ритам, што замахује и љуља целом околином, и свим што је ту, тресући свима стварима, ко великим, слепим и црним прапорцима.

– Ништа немам, ништа...

Човек је био на гробу свога детета. Кад је изда лека долазио, није могао ни да примети гроб на великим, зеленим и широким грудима брега, гробић се није видио, а знао је где је, добро, сигурно је знао, и од првог пута свога на гробље имао је, и знао је да ће увек имати, тако му се чинило, исти осећај и исту мисао, да се гробље и не разазнаје на том моћном обронку планине, што се у даљини губи у бескрајност, да га нема управо, да га нестаје, да га нико и не зна, само он.

– Ништа немам, ништа, осим бола, бола од кога ћу умрети, и умирући од њега бити радостан, радостан, зар могу о радости да мислим кад мојој тузи нема мере и нема краја, ја не знам шта ја осећам. И колики је бол, колика је жалост, моја жалост.

Кад су малога мртваца закопали синоћ је остао први пут сам. Уморан и тих подносио је све, и изложио се без обране јавном позоришту обичаја. Са гробља су га довели кући, а на љубазности је одлучно ћутао. Сам се затворио у собицу где још толико много беше трага

106

од његовог детета, од живота његовог. Плачући без јецања љубио је постељицу, одело, играчке, цвеће, што је још на столу стајало, и дуго је поједине предмете држао притиснуте уз усне своје. Загушујући глас тражио је, бесвесно и лудо тражио је свуда своје дете, укочено је гледао у кутове, обртао се стрелимице у очекивању милога облика, заустављао се, па брзо настављао своје тражење, уморно, раздражено, усамљено, и тешко. Са неким варљивим блеском засењивала га је нада да је то само сан и лаж, и да је дете живо, сигурно да је живо, и да је ово мучење тренутак кога треба само издржати, па ће проћи, па ће проћи...

Али је наједанпут, као да је из мрака неко куцнуо на прозор, са страшном јасноћом видио и појмио све, чуо поново и осетио, спопало га наједанпут студено и немило дрхтање, брзо је угасио свећу, и усред ноћи дошао на гробље. А ноћ је била видна, лепа, прозрачна, топла, и кад се облик човеков полако пењао рубом, где се додириваху бистра ноћ и мрачан брег, у танкој, косој и светлој црти, лепо се видеела мајушна фигура његова као на чудној слици. А кад је до гроба дошао, ту застао, клекнуо, срзоао се и пао ничице, онако ситан, споредан, незнатан и мали, нестало је свега, и завладала је огромна и глува мирноћа, а око његове главе полетеше невидљиво и нечујно, велике, црне и жалосне птице.

– Заједно смо, заједно смо, држим те загрљеног, чедо моје, не дам те, у снази моје жалости остаћемо
увек једно, и сад смо једно, твоја и моја коса, твоје и моје руке, једно је, једно је, и раставило се, али није нестало... душа где ти је, душа где ти је, ја не знам је ли то облик или је то садржина, али за твојом душом, душом мојом жалим, сећањем мојим за заборавом твојим, за твојим жељама надама мојим, добротом за добротом, љубављу за љубављу, о, ја знам да је слика од боје и

107

платна, да то живи и остаје, и да је могуће да се опет једном тако сретно саставе и споје, и боја и вода и платно, да буде опет слика, а кад слика нестане где је онда слика... душа где ти је, душа где ти је, кад је земља вечна, о, дај ми разума и дај ми гледања, зар да ти душа буде пролазна и ништавна...

Човекове се збуњене и поплашене мисли прекидоше за тренутак, и као да му неко шану у ухо он подигне брзо главу и загледа се унаоколо, нигде ничег живог, нигде, као у црној шупљини окованој тамним прстењем, што се све више и више стеже и сужава, и брег, и ноћ се не разликују, него се помешали у једно црнило, па човек не зна где је, испружа руке, дотиче се гроба, али ни гроб није гроб, него су и груде земље чудно цр-

не, тешке и нејасне, и под силним утиском мира и таме, што уједињаваше све, осети у једанпут човек да ни ње-

гов умор није више као пре, да цео он постаје другим, новим и непознатим, али не он раздељен, одвојен и је-

дан, него он спојен са мртвим дететом својим, и преко тога споја везан и нераздвојно састављен са свим што јесте, и велике, црне и жалосне птице престадоше летити око његове главе, па попадале ко пострелјане стрмоглавце у мрак.

—Тело је од смрти јаче, душа је од тела јача, јача је, јача је, ја чујем немуште и безбројне језике у мени, што ми говоре и тумаче то, ја не могу, ја не умем и ја

нећу да схваћам, појмим и тешим се пролазношћу, јер ништа није пролазно, ништа није пролазно, све остаје, све је ту, и ти мило дете моје, и моја жалост, и мој бол, и све на свету, и лепо и ружно, и добро и зло, јер је тако

само како се зове, ништа не пропада, ништа, ништа, колико га је толико га је и било, и из ништа нема ништа, и из ништа нема ништа.

108

Пред затворене зенице човекове иступи његово дете, живо и здраво, мило, ведро и насмејано као пре, и пруженим рукама пође њему у загрљај, и док се дете примицало човеков поглед суну сулудо, и брзо и гладно пипаше, мирисаше, слушаше, кусаше и хваташе целу појаву, упијајући се у њу свом снагом, да је узме у себе, да је добије, да је позобље, да је позобље, и кад је човек у самртној радости са тужним смешком на лицу пружио своје руке да дете загрли, а детета нестане у мраку на једанпут, и човекова се глава опет сруши ко отсечена доле.

– Облик буде и прође, али је облик снага видљивости, снага прави облик, без облика нема тела јер нема тела без снаге, зато је бесмртан и облик, и невидљив само за моје очи, само за моје очи, авај, душу ми врати чедо моје, душу ми покажи, ја знам да она није нестала, кад земље не нестане како може душе нестати, где је твоја душа, дај да је разумем, да је осетим, ма којим чулом, да се не одели од мене, да ме не остави док ја живим а ти си мртво, хоћеш ли да и ја будем мртав, је ли ту ново схватање, да, је ли да хоћеш, или тога нема, не, реци само, о мило дете моје, што ми тако страшно ћутиш, што ми ћутиш.

Човек напрегнуто слуша, питаше и питаше, и очекиваше, али нема одговора. Тишина беше оловна, непомична, мртва, чинило му се да је одељен од целог света он сад остао сам. Тама беше непрозирна, устојала, густа, да је помислио да неће никад престати. Умор му почне да мучи удове и све тело ко неко страшило. Равнодушна слабост и полусан, ко јарам, савијаше му вратом, савладан и побеђен нечим много јачим од себе човек подметне руку под главу, и скрханим погледом залута по тами, што му ко ситна и црна зрнца падаше непрестано на трепавице.

109

– Пролази, шта, пролази, не, тога нема пролазности нема, не може је никако бити, смешно, и ова моја мала, суха, прљава, мршава помисао, мала као зрикавац у зиду, и она не може пропасти, ма да је нико не зна, ма да је нико не чује, не и не, – што се не може измерити тог и нема, – а зашто, – како је то гадно, како је то ружно, – видео сам теле како плаче кад га кољу, једно жуто, свилено, обло теле, са округлим, топлим вратом и оно је плакало, – ни то не пропада, – ни моја жалост, – ни моја туга, тако неистинита, и проста, и одвратна, и гадна, и она остаје, све је ту, све је ту, ништа се не изгуби, ништа не пролази, ништа не пропада, него иде, иде, непрестано иде, као по степенику у округ и у вис, – тама, – ова луда, бесомучна тама, баш је луда, не бојим се ја ње, ње нема, она мисли да је има, баш је луда, а сунце, аха, дакле то је само наличје, – чекај, чекај, опет ћеш ти доћи, али ће и сунце доћи, али без мојих очију нема таме и нема сунца, у њима је све, сад ја то боље разумем, и тако ми је добро ту крај мога детета, – мога милог детета...

Човек мисли нешто неизражено и немишљено, и осећа чудно и неосећано, а на граници, где загрљене мисли и осећаји нестају ко деца кад у великом врту трче и играју се, почињаше да гуди један тон, дубок и једнак, тих, устегнут, сакривен, од њега дрхће тело човеково и цела земља на којој он лежи, и у том тону, као у једном гласу где се стотину гласова скупило и сјединило, полако бруји далека и непозната песма.

(*Књижевни југ* 1/1918, 5, 178-185)

НА ТРАГУ ЈЕДНЕ МОДЕРНИСТИЧКЕ ПАРАДИГМЕ
ИЛИ ПРВИ МОДЕРНИСТИЧКИ ПРОЗНИ ТЕКСТ
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

I

“Како ми ни најмање не ласка да будем кроботски или рацки писац, радим нешто на њемачкоме. Што ћу? У Шокачкој ме не би смјели да печатају, а међу Ркаћима разумио би ме само Љубомир Недић и можда још двојица тројица”.

Бољи познаваоци модерних књижевних збивања на Словенском Југу крајем XIX и почетком XX вијека у наведеној реченици с мало труда могу препознати ријечи главног актера култне Матошеве приче “Миш”. У карактеризацији овог лика поменути навод, преузет из његовог писма љубавници, нема неку посебну важност.

Међутим, већ и на први поглед јасно је да се он у структури приче није нашао случајно. Ми га овдје, у складу са теоријом интертекстуалног проучавања књижевности, уочавамо као *индикат*, односно као мјесто које у дубљим слојевима упућује на присуство неког другог текста или предлошка. Како по овој теорији писац из “корпуса прочитаних текстова” бира нешто што ће кроз дијалог унијети у свој текст, у нашем случају оно што је он изабрао идентификујемо као искуство које се тиче истог сензибилитета и свијести о модерној књижевности које приближно у исто вријеме и на сличан начин срећемо у српској и у хрватској књижевности.

То искуство опредмећено је и у овој доста чудној, модернистичкој причи, у којој се истовремено, као што видимо, одвија нека врста *дијалога* и показује један

вид консензуса о модерној умјетности којим се наговјештава постојање јединствено заснованог књижевног простора. На то упућује и податак да је Матош једно вријеме живио у Србији и сретао Недића¹, да је добро познавао српску књижевност и често, веома квалификовано, писао о српским писцима, да је ова његова прича првобитно објављена у познатом мостарском српском часопису *Зора*, те да је и његова прва збирка прича *Иверје* (у којој је заступљена прича “Миш”), такођер штампана у Мостару, у едицији Мале библиотеке Пахера и Кисића². Када лик репрезентативне приче најпознатијег хрватског модернисте на овај начин помиње Љубомира Недића, чија нам је улога у развоју модерне српске књижевности већ позната, онда није довољно говорити само о међусобним литерарним утицајима и подстицајима, који, уосталом, на оба мјеста долазе са истог, страног извора, него и о дубљој повезаности двију књижевности истог језика: испод неких слојева ове Матошеве приче наговјештава се палимпсест у коме су за-

1 Матош се сјећа Љубомира Недића у фијакеру, блиједог, са пессимистичким смијешком на мршавом лицу, са новим новцатим црвеним рукавицама (“У Münchenу, крајем јануара 1898”).

2 Матош је био наумио да своју прву књигу објави у Загребу и у вези с тим из Београда је писао брату молећи га да ступи у контакт са одређним загребачким издавачима. Међутим, тај његов наум очито није наишао на повољан одговор, па је књига 1899. године изашла у Издавачкој књижарници Пахера и Кисића у Мостару. Прича “Миш”, за коју се у огласу за књигу у сарајевској *Нади* (1. јануар 1899, стр. 159) вели да “није нигдје досада штампана”, прво се, ипак, нешто мало раније, појавила у првом броју *Зоре* за ту годину, датираном на 1. јануар, док је збирку Матош, према сопственом свједочењу, добио у руке тек 21. маја те године.

112

памћени и активно се понашају битни подаци о истом периоду и истој фази развоја српске књижевности.

Пођимо од податка да се модерне тенденције у српској књижевности, које уочавамо у књижевној периодици, прво јављају у часопису *Српски преглед* Љубомира Недића, потом у поменутој мостарској *Зори* и да на крају своју пуну мјеру достижу у *Српском књижевном гласнику*. Недићев *Српски преглед* излазио је, као што се зна, само једну годину (1895), а мостарска *Зора*, покренута као нека врста замјене за тај часопис (неки његови сарадници наставили су сарадњу у овом мостарском листу), излазила је од 1896. до 1901. године. Према неким свједочењима, *Зора* је обустављена између осталог и због тога (мада су финансијски разлози ипак били у првом плану) да би се створио простор за *Српски књижевни гласник* који у своју мисију вишедеценијског дјеловања у двије серије креће исте, 1901. године, када је *Зора* престала да излази.

Недићу се приписује научно схватање књижевности и ново модерно поимање књижевне критике засновано на естетским мјерилима валоризације књижевног дјела. Пажљивији увид у његов часопис показује да ту још увијек нема изричитих, манифестативних знакова модерног схватања литературе у смислу у коме се тај појам поима од Бодлера наовамо³ и какав срећемо у Матошевој причи. Дјелује можда чудно, али помна анализа показује да се и у *Зори* модерно схватање књижевности у поменутом значењу, такођер јавља тек у стидљивим наговјештајима. Још је чудније што су најизразитији

3 “Вјерујем да су пјесници, умјетници и ствараоци од Baudelaira па надаље сачували свијест о томе да су модерни” [Жан Касу (Jean Cassou)], “Шта је модерно и гдје га видите”, анкета, *Израз*, 1/1957, 4, 344.

113

протагонисти таквог схватања, ако изузмемо Матоша, били двојица књижевних аутсајдера, Владислав Рибникар и Лаза (Лазар) Поповић.

Као стипендиста српске владе на школовању у Берлину, Владислав Рибникар је, наиме, у децембру 1897. године објавио један текст поводом књиге *Моје симпатије* М. Цара који у сваком погледу одудара од свега што је *Зора* до тада објављивала: “Ја лично давно сам с тим рашчистио: нико није постао бољи зато што је гледао како се на позорници шибају пороци, или што је читао по романима како се неваљалство кажњава, а награђује врлина”, каже он у том тексту. Није тешко наговјестити да тада млади, двадесетшестогодишњи Рибникар, у ствари артикулише аутономно схватање књижевног чина, какво је у то вријеме било актуелно у Европи. “Зар тенденција у опште не стоји у очитој опреци са сваким слободним полетом имагинације ка лепоме⁴”, вели на крају он. Пред крај излажења часописа нова књижевна схватања у некој мјери изражавао је и Светислав Стефановић. Ваља посебно скренути пажњу на двије његове “козерије” у којима се већ и насловима (“Каквом мјером”⁵, “На раскрсници”⁶) наговјештава ауторова преокупација новим вредновањем српског пјесничког наслеђа и другачијим успостављањем његовог континуитета у коме се мањи значај даје Бранку Радичевићу, а више афирмишу Његош и Лаза Костић. Та своја књижевна схватања Стефановић је касније у знатно ве-

4 Владислав Рибникар, “*Моје симпатије*”. *Књижевне слике и студије*. Написао Марко Цар”, *Зора*, 2/1897, 12, 410.

5 Светислав Стефановић, “Каквом мјером – козерија”, 6/1901, 1, 19-26.

6 Светислав Стефановић, “На раскрсници – козерија”, 6/1901, 11-12, 401-410.

ћој мјери изражавао у *Пријегледу Мале библиотеке*, часопису који је након *Зоре* такођер излазио у Мостару, гдје је иначе посебна пажња била посвећена управо Лази Костићу. У вези с тим нарочито треба истаћи да је у овом мостарском часопису објављен један обиман анониман текст под насловом “Сметена посла”⁷, у коме се полемиче са једном такођер анонимном биљешком из *Српског књижевног гласника* у којој се критички говори о Костићевом преводу *Хамлета*. Све до најновијег времена остало је непознато да је аутор поменуте непотписане биљешке очито Скерлић⁸, а да му је полемички интониран обимни одговор такођер анонимно написао нико други него – Лаза Костић! Овдје посебно треба истаћи да је тај Костићев текст, још увијек непознат широј научној јавности, идентификовао Драгиша Витошевић. У једном свом рукопису (који није публикован, јер представља тек почетну скицу монографске обраде поменутог часописа) Витошевић помиње и тај анонимни текст и изричито вели како “данас знамо да је Костићев”⁹. Мостар је, као што видимо, крајем XIX и почетком XX вијека, прво у *Зори* (док *Српски књижевни гласник* још није био ни кренуо), а потом и у *Пријегледу Мале библиотеке* (у вријеме док је *Гласник* тешко примао младе модернисте попут Светислава Стефановића), био постао мјесто гдје су модерна књижевна схватања наилазила на извјестан одзив и у приликама када то није

7 ***, “Сметена посла”, *Пријеглед Мале библиотеке*, 2/1903, 19-20, 289; од 1.XI.

8 Ово откриће себи приписује аутор овог рада (Видјети о томе: *Мостарски књижевни круг*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, стр. 183-185).

9 Драгиша Витошевић, “Пријеглед”, рукопис (настао у оквиру рада на пројекту *Историја српске књижевне периодике*), Инсти-

тут за књижевност и уметност Београд, стр. 16.

115

било уочљиво на осталим тачкама српског књижевног простора.

То потврђује и податак, пресудан за замисао овог нашег рада, да је Лаза Поповић, као други аутсајдер – протагониста модернистичке књижевности у *Зори*, годину дана након поменуте Матошеве приче у том истом листу објавио изразито модернистички структурирану причу “Септима”. Податак да се у истом часопису готово истовремено појављују двије такве веома сличне, изразито модернистичке приче, које се битно разликују од свега што је објављено у шестогодишњем излажењу овог листа, није, наравно, уопште безначајан. Иако је у тренутку када су објавили ове своје приче, Матош био само три-четири године старији од Л. Поповића, он је тада већ релативно афирмисан писац (прву причу “Моћ савјести” објавио је 1892), док се у случају Л. Поповића дословно ради о књижевном почетнику. Матош је још од тога времена био етаблирани модерниста и као такав све до данашњих дана служи као нека врста оријентира за једну епоху хрватске и српске књижевности, док је Л. Поповић третиран тек као споредна, успутна, случајна и неуспјела епизода модернистичке књижевне праксе. Упоредивањем ових њихових прича уочава се не само истовременост и истоветност модернистичког књижевног обрасца у оба случаја него се показује да су критеријуми по којима се препознаје карактер такве врсте прозе у случају Л. Поповића изражени још потпуније и радикалније него код Матоша. У таквим околностима, мјерен аршином етаблиране, матошевске модернистичке парадигме, случај Л. Поповића и његове прозе постаје знатно озбиљнији и заслужује већу пажњу и одређеније и истакнутије мјесто у развију модерне српске књижевности крајем XIX и почетком XX вијека. Тиме се истовремено на устаљеној релацији Ма-

116

тош – Дучић – Скерлић, појављује још једна, сасвим уска, али директнија и изричитија релација у односима и прожимањима модерне српске и хрватске књижевности тога доба.

Матошева прича “Миш”, рекосмо, објављена је у првом броју *Зоре* за 1899. годину, а прича “Септима” Лазе Поповића у двоброју 8-9 за 1900. годину. Међутим, овдје посебно треба истаћи да је у истој години када и Матошева прича, неколико бројева касније објављен још један прозни рад Лазе Поповића под насловом “Јосиф”¹⁰. У поднаслову тога рада стоји да је то “једна

10 Лазар Поповић рођен је 1877, а умро 1946. године. Као писац, публициста, културни и научни радник није довољно истражен.

Поријеклом је очито из Војводине, медицину је студирао и завршио у Бечу. Осим ове двије приповијетке у *Зори*, у *Босанској ви-*

ли 1910. године (бр. 9-10, стр. 139-145) срећемо његову припови-

јетку “Излет” (послату из Сремских Карловаца), а у *Књижевном југу* 1918. године (бр. 5, стр. 178-185), причу “Ванкина приповетка”. Иако и у њима уочавамо извјесну екстраваганцију и ексцентричност, оне немају модернистичко-авангардни карактер као приче из *Зоре*.

Поповић је написао и око тридесетак чланака и књижевно-критичких осврта који су највећим дијелом објављени у *Бранковом колу* 1913. и 1914. године и у *Новој Европи* 1921, 1924. и 1926. године. Он је, иначе, био један од активнијих покретача *Нове Европе* гдје је осим књижевних текстова објављивао и дру-

ге чланке, претежно везане за медицинску струку. Изван књижевности објављивао је чланке, брошуре и стручне радове о здрављу, здравственој култури, здравственом образовању и

школству, организацији здравственог живота, соколству, итд.

Међу радове те врсте спадају и његове књиге: *Сексуална хигије-*

на (Сремски Карловци, 1905), *Клиничка рентгенологија* (Загреб, 1925) и *Соколске речи Лазе Поповића* (1925).

Детаљнија истра-

живања даће сигурно нове податке о његовом животу и раду.

117

глава из једног торзо романа”¹¹. Аутори који се баве Поповићевој причом “Септима” знају, наравно, и за то *прво* Поповићево прозно остварење, али се чини да му не придају довољну пажњу и донекле запостављају везу између ове двије прозне цјелине једног те истог текста¹². Бојана Стојановић – Пантовић, на примјер, вели да прва Поповићева прича “у тематском и стилском погледу представља естетски знатно слабију верзију годишну дана касније објављене новеле *Септима*”¹³. Чини се, ипак, да је “Јосиф” *једна глава* “торзо романа”, како и сам писац каже, а да су “Септима” у ствари *друга глава* тога истог романа. Да су у питању два дијела истог текста није тешко закључити већ и по томе што се и у једном и у другом случају ради о истом главном јунаку – лику младића, студента Јосифа изложеног снажним и

11 У поређењу Матошеве и Поповићеве приче ова ауторска напо-

мена (да се ради о некој врсти недовршеног романа), добија по-

себно значење у свјетлу Матошеве изјаве да његове “ствари ни-

су 'торза' – напротив”. То поткрепљује и податком да прича “Миш” има стварносну подлогу, јер му је ту “био модел, штроман неки медицинар, данас стара кућа у Бечу, Емил Лампе” (А. Г. Матош, *Сабрана дјела. Свезак I. Иверје. Ново Иверје. Уморне приче*, Југославенска академија знаности, Либер, Младост, стр. 279). И то унеколико потврђује да је образац модерничке прозе код Поповића радикалније изражен него код Матоша.

12 Први је, колико се зна, на ову причу озбиљну пажњу скренуо и у више наврата је актуелизовао Предраг Палавестра. Потом је

у све три своје књиге у којима се бави питањима модерне српске

књижевности нешто опширније о овој прози говорила Слобо-

данка Пековић, у свакој наредној књизи потпуније, док је темељну анализу приче “Септима” којом показује њен модернистички карактер у посебном тексту извршила Бојана Стојановић – Пантовић.

13 Бојана Стојановић – Пантовић, “Септима’ Лазара Поповића у окружењу модерне”, *Линија додира*, Београд, 1994, стр. 81.

118

контроверзним душевним посрнућима и преживљавањима. Лако је уочљиво да се “душевне грознице” које “су га мучиле и почеле му пити преостале сокове младих живота” у првом дијелу, даље развијају и кулминирају самоубиством у другом дијелу. На крају првог дијела јасно се види да “Јосиф за десет дана иде да настави студије”, док се радња другог дијела даље наставља у новом амбијенту и новим околностима студентског живота у великом страном граду, очито у Бечу, гдје срећемо и Матошевог јунака. Свему томе доприноси податак да се и у једном и у другом дијелу ради о *истом, модерном типу прозе*, што би упоредном анализом било веома лако доказати. Неспоразум је можда настао због тога што су се карактеристике тога типа прозе поступно радикализовале у другом дијелу тако да “Септима” дјелују као посебна прича, другачија од раније објављене прозе под насловом “Јосиф”. Међутим, поменути радикализација могла би се схватити и као дио пишчеве наративне стратегије.

II

Говорећи о свом “литерарном поступку” Матош у једном писму Милану Огризовићу, писаном у Београду 9. августа 1908. године, каже да је до њега дошао “сасвим спонтано” у причи “Моћ савјести” коју је објавио још као гимназијалац. Тај поступак захтијева да се “монотонија психолошког доживљаја” смјести “у што драматичније, драстичније, бизарније, енервантније комбинације” како би тиме могла “да што јаче фрапира и дјелује”. Тек касније, вели он, нашао сам “аналогну методу код Роеа, Mériméеа и нашег Ковачића”. Од новелиста је, каже, највише волио “гениј Роеов, затим супериорну, концизну тачност Mériméеови и природност

119

Maupassantove сатире”¹⁴. Није потребно наглашавати да је исти “литерарни поступак” усвојио и још више радикализовао и Лазар Поповић, а с обзиром на то да се својом прозом у *Зори* јавља као студент из Беча, врло је вјероватно да се и он угледао првенствено на ове, а евентуално и на још неке, тада у Европи актуелне поетичке образце. Онај хладни “бледо љубичасти пламичак из трулежа његове душе”¹⁵ очито потиче са Бодлеровог “цвећа зла”.

Интересантно је, прво, да су оба аутора и Матош у причи “Миш” и Л. Поповић у причи “Септима”, своје јунаке довели пред огледало, а ништа мање није значајно ни то шта они тамо виде. То, наравно, није случајно. Питање огледала тиче се огледања односно одсликавања стварности у умјетничком дјелу, а то је у ствари вјечно питање умјетности откад она постоји. То је наравно, кључно питање и новог модернистичког књижевног поступка који уочавамо у ове двије приче, потпуно другачијег и супротстављеног дотадашњем реалистичком, миметичком односу према стварности. У умјетничком дјелу, како га они схватају, не појављује се реална него преломљена слика спољног свијета. Посљедица тога је да умјетничко дјело не даје спољну него унутрашњу слику људске збиље – модернисти су радикално помјерили тежиште посматрања стварности “тако да је спољни, реални свет постао нека врста оквира, декора или позадине за унутрашњи лични свет”¹⁶.

¹⁴ Антун Густав Матош, *Сабрана дјела*, стр. 279.

¹⁵ Лазар Поповић, “Септима”, *Зора*, 5/1900, 8-9, 281.

¹⁶ Слободанка Пековић, “Огледало – одраз – лепо”, *Основни појмови модерне*, Библиотека *Појмовник*, Народна књига, Алфа, Бе-

оград, 2002, стр. 38.

120

Главни ликови ове двије приче у ствари кроз огледало пројектују наличје свога живота. То је заправо њихов унутрашњи свијет с којим се они, што је посебно важно, идентификују и мире, свијет који вољно прихватају и у њему сасвим добро функционишу и управо на тај начин се остварују као људска бића. Иза тога како се они виде у огледалу (а оба се виде на исти начин!) крије се њихова чудна и замршена унутрашња иреална збиља која се очитује и развија у осталим слојевима сваке од ове двије приче. И по начину како се даје и по првом утиску односно значењу, слика коју виде, међутим, на први поглед сасвим је реална. Код Л. Поповића јунак приче сам себе доводи пред огледало, а његова слика у огледалу мање је развијена и у фабули приче нема оно мјесто које има слика што је види Матошев јунак. То је због тога што прича “Септима” практично као да и нема фабулу, мада у њеној структури у ствари функционише на исти начин као и поменута, истоветна слика у Матошевој причи “Миш”.

Ево, прво, те слике у причи “Септима”: “Кад си дошао пред оно сјајно огледало окружено златним грамама и лишћем видио си унутри једну слику која показиваше лице сасвим попијено, косу дугу и разбарушену, образе упале”¹⁷. Нашој пажњи не измиче да је ту своју слику Јосиф, као главни актер приче, стојећи испред огледала свој лик видио “унутри”, иако се чини да је то било непотребно истицати, јер би једноставније, па чак и коректније било рећи да је у огледалу видио своју слику (при чему слободно можемо рећи да је чак и то сувишно – подразумијева се да човјек испред огледала, ваљда, ипак види сопствену слику). Могло се, дакле, рећи једноставно да је видио “једну слику”, при чему се под-

¹⁷ “Септима”, стр. 279.

121

разумијева да је то његова слика. Али ствари ипак не стоје тако једноставно. Јер, то што је стојећи пред огледалом “унутри видио једну слику” још увијек не значи да је то његова, очекивана слика. Дилеме у вези с тим изазива и опсесија да у соби постоји још неко, невидљив који га у стопу прати, прогони и ничим и никако се не да истјерати. (Касније ћемо видјети да је то његов унутрашњи двојник). У тој напетостј ситуацији посебно је интересантна функција огледала које тај страх још више повећава: “Ладноћа зида га је ледила. Није смео да гледа бојећи се огледала, а затворити очи није смео јер је знао да ту има још неког”¹⁸. (Страх од оног шта види у огледалу показује овај лик и у првом дијелу Поповићеве прозе, објављене под насловом “Јосиф”)¹⁹.

Поменути опис већ препознатљивог младог човјека испијеног лица, упалих образа и дуге, разбарушене косе писац је могао објективно и једноставно дати и без огледала. Али то не би била слика онога што је конкретно у овом случају стојећи пред огледалом дубоко унутра видио лик ове приче и што ће се у њеном даљем току исказати чудним, иреалним и фантастичним сликама и визијама које одражавају његова замршена компликована унутрашња стања и расположења.

Тип младића испијеног лица, упалих образа и дуге, разбарушене косе указује се овдје заправо као архетипски образац који на сличан начин функционише

¹⁸ Исто, стр. 289.

¹⁹ “Случајно види Јосиф себе у огледалу, како се дигао, и попла-

ши се од своје слике; она је имала нечег сличног са ноћном аве-

ти; и за час му падне пред очима магла заборава, и он почне да се сећа: како му стреловитом брзином јури на сусрет лавоар, ви-

ди да ће се морати сударити, а уклонити се не може; за један
бескрајно мали део времена само. – Зажмури и задуби се” (“Јо-
сиф. Једна глава из једног торзо романа”, *Зора*, 4/1899, 8-9,
184).

122

не само у овим двјема причама него је препознатљив и као топос књижевног сензибилитета читаве једне епохе, кључне у даљем развоју књижевности, чији су протагонисти у овом случају Матош и Л. Поповић. У том обрасту, видјећемо, садржан је један специфичан духовни, морални и емоционални став према животу и свијету, одређен стањем изазова и деструкције према устаљеном поретку друштвених и људских вриједности. Преломљен у огледалу вањски иконички слој овог архетипа јасно упућује на унутрашњи садржај: из њега назиремо животну филозофију, карактерне особине и укупни однос према животу некога ко је изнад и мимо осталог свијета. Стога су и све оне слике ирационалног, фантазмагоричног стања у којима се он на другим мјестима у причи батрга и ломи, на неки начин очекиване и указују се као оправдане и могуће.

Код Матоша се такођер ради о истом типу младог човјека, али се у његовом случају слика пред огледалом јавља у развијенијем облику и већ ту, на лицу мјеста, добија адекватна значења и функцију и у односу на структуру приче и у односу на поменута, специфична (дубља) значења која у себи носи тако замишљен лик. Неке од његових карактерних особина испољиће се већ и самим чином доласка пред огледало. Након што је написао писмо својој љубавници Љубици у коме јој сугерише да иде код љекара и отклони баласт трудноће произашао из везе који је постао њихова заједничка мора, – Милиновић то писмо “...запечатити, зијевне и стане се пред елегантнијем огледалом лицкати”. Овдје већ и прије него што се у огледалу појави лик о коме је ријеч имамо јасне назнаке његовог карактера и односа према животу: младић који тек што је затворио писмо тако судбоносног и кобног садржаја, почиње да зијева и да се

123

лица пред огледалом, очито се легитимише као тип површеног слабића, неспремног да прихвати одговорност и последице за своје поступке. Тек потом та особина визуелизује се његовим изгледом у огледалу из кога, послије тога, произилазе и остале сличне карактеристике овог лика: “Зорли момче. Чистунац је и ситан као девојка. Није тежи од шездесет килограма. Превалио двадесет пету, а ћосав као шипарац. Класично је лице маслинасте боје, чисто и хипократски блиједо. Изразите, тамнозелене су очи бистре и мирне као у себичњака, а сјајне и упале као у сањалице. (...) Густа, сура и као свила сјајна и мекана коса на тјемени је дугачка и неуредна као у виртуоза. Не носи се кицошки, него подсећа на понајелегантнијег глумца или сликара”.

Архетипски образац садржан у слици младића испијеног лица, упалих образа и дуге, разбарушене косе овдје се, као што видимо, проширује, разрађује и допуњује новим елементима. Он је, као што видимо, “ситан као девојка”, стога и није тежи од шездесет килограма, а зато је очито и “ћосав као шипарац”. Слика испијеног лица постаје сугестивнија када се каже да је оно “маслинасте боје” и “хипократски блиједо”. Том тоналитету одговара и тамнозелена боја очију по којима, на што посебно треба обратити пажњу, личи на *себичњака* и на *сањалицу*. Не треба пропустити ни изглед његове косе која изазива асоцијације на виртуоза, нити његову одјећу којом подсећа на *глумца* и *сликара*. Пред нама постепено израња комплетнија слика лика чији визуелни изглед одговара његовом моралном, филозофском и емотивном односу према животу, слика блиједог, испијеног артисте, ћосавог дјевојачког лица, зелених очију и мекане дуге косе – себичњака и сањалице који, као што ћемо видјети у даљем току приче, управо због тога што је таква и не може да понесе терет и одговорност свакоднев-

124

них животних обавеза, него доживљава потпуно растројство и слом.

Вратимо се, међутим, поново пред огледало²⁰ да видимо зашто је писцу било потребно да управо на такав начин портретише овај лик, односно да преламајући у огледалу свакодневну људску стварност истовремено врши и њено измјештање са спољног на унутрашњи план и указује на њена универзална, унутрашња значења. Након што га је ставио пред огледало, видјели смо, писац даље наставља да слика овај свој портрет, рекло би се уживо, пред очима портретиранога, уз његов пристанак и уз његову сопствену свијест о себи онаквом какав се указује на том портрету. Па да видимо какав је. Већ из прве реченице "Зорли момче" јасно је да се ради о некој врсти ироније, па и сажаљењу према оваквом типу човјека. То се, као што смо видјели, поткрепљује визуелним изгледом лика који се указује на том портрету, а изведено је тако да тај портрет заправо не прави писац него сам актер приче који се гледа у огледалу и истовремено артикулише односно именује оно што види. У складу с тим и поменути иронију и сажаљење, ту пред огледалом, осјећа управо тај јунак сам према себи. Карактеристика Матошевог приповиједања на коју се, као на особеност једне нове књижевне епохе у зачетку, жели скренути пажња, на исти начин као и код Л. Поповића, није, међутим, само у поступку, него и у новом и другачијем, таквом поступку примјереном, изгледу и сензибилитету човјека који је битно другачији у односу

²⁰ О значају огледала у Матошевој причи свједочи и једна испо-

вједна реченица из дневника актера његове приче: "Дјеца, када плачу, умирују се пред огледалом. И ја сам као кукавно дерле. Срамота" (*Сабрана дјела*, стр. 65).

125

на ликове из претходне, реалистичке/натуралистичке књижевне епохе.

Тај тип је умјетник и сањалица што такође није без значаја. За нас је овдје интересантно да главни актер и у једној и у другој причи има активан однос према књижевности и да се обојица истовремено и сами баве књижевним радом. Јунак Матошеве приче, Милиновић “већ у шеснаестој години имитира Heinea”, а потом у својим дневничким записима и у кореспонденцији са својом љубавницом између осталог расправља и о књижевним питањима, пореди српске и хрватске писце, коментарише мисли познатих свјетских писаца, па у једном тренутку открива и своје тренутне ексцентричне списатељске склоности. Ексцентричност тих склоности, као што смо видјели из цитата на почетку овог рада, произилази из податка да он не пише на сопственом је-

зику, него на њемачком, што се такођер може сматрати нормалним и очекиваним с обзиром на поменуте особености типа коме припада, *артисте*, *себичњака* и *сањалице* којима се већ идентификовао пред огледалом. Код Јосифа из приче Л. Поповића та склоност изражава се још више, па се та димензија архетипског обрасца на коме је заснован, изражава потпуније, дубље и драматичније: “Онда је тежио за славом; седео је по читаве дане и ноћи, и писао; ситни се редови ређаху а он уморан падаше у несвестице. Његове очи биле су као у лудог човека, а руке су му и ноге дрхтале”²¹ (...). “Седне да нешто пише али га спопадне страх и он баци перо”²². Ту димензију овог лика Поповић је засновао већ у раније објављеном првом дијелу ове прозе. У другом дијелу све то се само даље варира, проширује, а често и пона-

21 “Септимае”, стр. 276.

22 Исто, стр. 288.

126

вља. У првом дијелу, односно у првој глави овог “торзо романа” велики дио својих кошмарних сензација Јосиф управо и саопштава у виду дневника којим жели да разјасни и разријешити стање своје конфузије, немоћи и раздражености²³: “Кад је то написао подигне главу на којој је био изражен умор. Кроз ту главу појурише оштро и брзо мисли: Шта радим! Ја мислим сад кад је ту дневник, онде потрпати све. Шта радим?.. – Опет писаше даље: Нећу да мислим, кајем се, кајем се што сам написао ова два дана у дневник. Шта ту трабунам о мојој прошлости? Све потанкости, све глупости!”²⁴. Читава та прича у неку руку одређена је загонетношћу, неизвијешношћу, бе(смислом) и укупном мистеријом стваралаштва²⁵.

Начин како се исказују његове стваралачке недоумице и немоћ коју при томе испољава прерастају у неку врсту опаке специфичне болести која се читује стањем нервозе, грознице, уплахирености, страха, несвјестичности. Тиме се архетипски образац на коме почива овај лик проширује, попуњава и уочљиво маркира и везује за књижевну епоху у којој је ова прича настала и коју за-

23 На исти начин писањем дневника врши неку врсту самоанали-

зе и јунак Матошеве приче: “Ово анализисање самог себе није мо-

жда ништа друго него графоманија” (*Сабрана дјела*, стр. 65).

24 “Јосиф”. 279.

25 “Али није писао веселе реченице. Прву што је написао украо је из Мињона, а било је то пре осам година. После ствараше сам: у тај исти мах, секунд после рођења идеје увиђао је лепоту и зна-

чење свога створа. – Та чеда његова до крајности раздражене ду-

же била су у стању да га једним махом обезнане и преведу у оно

стање у коме су постала; па их је зато волио... Незапочето и не-
свршено, парчад, комађе морао је да поправља, да допуњава,
али

само за себе, јер написати то није могао; то је баш била главна
ознака тога раздражења, та: осећања..." (Исто, стр. 285).

127

право идеално репрезентује, прво у погледу модерног схватања умјетничког чина, а потом и начином како се он у пракси реализује.

Интересантно је да је и у једној и у другој причи у питању “наш” млади човјек на школовању у иностранству, каквих је крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека било доста, при чему се у оба случаја, опет, ради о типу младића слабе воље који је запоставио школу и предао се јаловим артистичким амбицијама и кафанским уживањима. Матошев јунак, син богатог трговца и сиромашне племениташице који су рано преминули, након што је гимназију одлично завршио у “загребачком Племићком конвикту” обрео се “у Бечу, гдје као лекар ластвује већ шесту годину”²⁶, што асоцира на догађаје из пишчеве младости када је прво похађао загребачку горњоградску гимназију, а потом отишао на ветеринарску школу у Бечу коју није успио завршити јер је остао без стипендије. Амбијент у коме се креће јунак Л. Поповића представљају подстанарска соба и ђачка кафана (“Он је отишао у ђачку кавану са сводовима поцрнелим од дима”), а из кореспонденције са оцем од кога тражи све више пара које не стижу јер раније сталне пошиљке није оправдао, – није тешко закључити да се и у овом случају ради о “вјечитом” студенту (или ђачку). Како је у вријеме када је објавио ову причу био студент медицине²⁷ и како прича обилује сценама, често и морбидним, из лјекарске струке, очито је да се и у овом случају јављају трагови аутобиографског карактера.

26 А. Г. Матош, *Сабрана дјела*, стр. 56.

27 Према једној краткој анонимној биљешци у *Зори* Поповић је медицински факултет у Бечу завршио 1901. године: “Наш сарадник Лаза Поповић проглашен је прошлих дана у Бечу за доктора

цјелокупне медицине” (*Зора*, 6/1901, 2, 83).

128

Назначене сличности између ове двије приче се, међутим, на много очитији начин виде у осталим елементима који одређују главне актере и једне и друге приче, а посебно се уочавају у вишеслојном и вишесмјерном, неконтролисаном току свијести, у наизмјеничном смјењивању и међусобном потирању свијести и несвијести – потањању у несвијест и израњању из несвијести у свијест, што све скупа изазива конфузна стања, утварне, аветињске визије и страхове и страшну егзистенцијалну хладноћу. Те неухватљиве и неконтролисане силе и енергије које као сламком “међу вихорове” витлају јадним немоћним људским бићем, посебно су уочљиве у стању растројене свијести јунака приче Л. Поповића: “Он је ретко имао ток мисли само о једноме, струја је било више, обично две. Наизменце је свест о њима знала”²⁸, каже се на једном мјесту. “Онда опет несвест, па талас свести; ал' све мањи и слабији, па несвест прелије све...”²⁹, вели се на другом мјесту. Све је ово, опет, у најужој вези са загонетном и недосегнутом унутрашњом страном људског бића гдје се одвија једна сасвим другачија, још страшнија паралелна аветињска стварност његове животне збиље: “Морао је да гледа унутра у себе и да се све више подаје оној другој струји мисли, где се виђаше поново поринут у дно тамног мора душевних аветиња”³⁰. Противурјечности људске егзистенције, чија је права драматичност и вишесмисленост уочљива тек у дубоким понорним стањима људске душе, јунак ове приче открива тек кад је “нашао, наине себе, своју унутрашњост”. Ту се, међутим, неочекивано сусреће са једним сасвим другачијим собом, неприја-

28 “Септимае”, стр. 274.

29 Исто, стр. 275.

30 Исто, стр. 274.

129

тељски расположеним, надмоћнијим и несавладивим: “Где је он и ко је он? питао се и видио да је он, тај, у њему. И спопадне га слепи бес и отровни бес, па нагрне на тог новог противника; али у тренуту буде бачен у прашину и испребијан сав. Вио се као црв и није могао ништа. Ко је то што је у мени? Мучило га је по небројени пут”³¹. Надмоћ тог његовог неизмирљивог унутрашњег двојника који га мучи, прогони и баца у стање растројства постаје све већа и погубнија: “Дрекне гласно и појури на врата. Тај исто тако за њим. Излети на ходник и скочио би кроз прозор да тога не нестане... Стајао је блед као крпа са расчупаном и накострешеном косом и зверео поплашено”³².

О смислу, судбоносном значају и огромној противурјечности и превласти унутрашњег живота над спољним, на чему почива ново, модерно схватање књижевности какво се зачиње у то вријеме, а које са извјесним мијенама и одступањима траје све до данашњег дана, свједочи и овај веома карактеристичан “коментар” Поповићевог јунака: “а кад би спољашност била прави израз оног унутри, онда бих ја морао непрестано грчевито плакати, ил' се као луд смејати, ил' бесно урлати, ил' страшно цичати, ил' скакати као суманут и бости ножем тело и певати, ил' ударати главом о мрамор до несвести, ... ил' би сада побегао одавде, и бегао, и бегао...”³³.

31 Исто, стр. 279.

32 Исто, 289.

33 Исто, стр. 286-287. “Пут” од спољашњих ка унутрашњим утисцима овог lika Поповић је већ назначио и у првој глави овог “торзо романа”. Ево једног примјера: “...Јосиф није имао каде да

себе посматра; подавши се утисцима био је од њих и удешаван; они су до сада били с поља; нису били трајни, али су

се мењали,
у мозгу Јосифовом се почело нешто да скупља; па кад се наку-

130

Готово на истоветан начин манију гоњења осјећа и главни актер Матошеве приче. Од почетног мишјег шушкања и грицања које чује у полусну, агресивно и кобно присуство тајанственог миша постаје “очитије” све више и више, постепено се претварајући у фантастичну, несношљиву, фантазмагоричну визију: “Скакуће на мјесечини, удара главом о дувар и шкрипи у такту игластијем зубићима: цвр-цвр-цвр. ...И: цвр-цвр-цвр! – закипи по зеленом хатару небеском жагор мишји као цвркут ластавица. Облаци? Не. То су голе, црне и наборане мишије репине, па змијски звижде и сикћу ноћнијем зраком. Звијезде? Не. То се ужагрише зеленкасто и крваво пакосне мишије очице”³⁴. Та визија постаје све тежа и несноснија: “И осјети на леђима влажну пљесниву мишју длаку. Страва без дна, огавност без граница... Звјерка се шуња преко слабина и пентра преко ребара... Јаох, како голицају хладне шапице! ... Сада стане на грудном крсту па њушка и њушка, као да цјелива цјеловом леденијем. Пипка и цјелива, цјелива и пипка, па све према срцу, према срцу... Изнебуха зацвили, зацвили, панџице се загребу у кожу и кост, хладне ножице потону до лаката у топло месо и врелу крв, а челичан се зуб задре и пробије вампирски кроз ребра и плућа према срцу, према срцу...Јаох! Сад! И прште срце као мекан мјехур. Залопти крвца, пропишти до стропа и стане капати и капати на уморно чело и блиједо лице као рујне вруће сузе. Јаох... Мишу... Љубице! залелече Милиновић и - ђипи. Осјетивши миша на патосу похрли у грдној тјескоби, стаде на прозор, па да се сможди на калдрму и -

пило – а то је доста дуго трајало – онда је Јосиф осетио на једа-

ред утисак изнутра!” (“Јосиф”, стр. 282).

34 “Миш”, *Сабрана дјела*, стр. 64.

131

расани се”³⁵. (Сам по себи неодољиво се намеће и један сличан опис из Поповићеве приче: “онај задњи део каване, главни део, пун тишине и буке изгледа ми као пећина у којој висе на крвавим шиљцима електричне лампе, а доле у крви лежи нешто, нешто страшно и велико, што дере срца младића од осамнајесте до двадесет пете године,... оно им поједе срце ал' они остану живи и морају само да долазе сваки дан и ноћ да им дере и лиже рану...”³⁶).

То што се код Матоша ова визија појављује као могући кошмарни сан није толико битно ако се има на уму цјелина приче, у којој неки унутрашњи, фантастични призори у суштини немају овакво или слично “објашњење”, него се остварују по законитостима могућим једино изван свакодневног људског знања и искуства. Мјерено тим аршином прича Л. Поповића на потпунији и ексклузивнији начин задовољава захтјеве и стандарде модерне прозе. Код Матоша је развијање и нарастање визије о мишу и фабуларно и интензитетом подређено унапријед замишљеној сврси, јер се на крају испоставља да се ради о новом, модерном књижевном артикулисању разорног дјеловања људске савјести³⁷ – у овом случају Милиновићеве гриже савјести због самоубиства његове љубавнице Љубице након што је схватила да трудноћа с њима није настала као плод љубави и да је

³⁵ Исто, стр. 64-65.

³⁶ “Септима”, стр. 282.

³⁷ Значење ове своје приче јасно је именовано и сам писац: “Миш’

је хисторија фиксне идеје, свршавајући у лудилу, замјењујући ради сасвим спољне аналогије човјека са животињом. Миш је симбол гадне, зајебаторске, ноћне и погане нечисте савјести која

убија истим оружјем којом ју хоћемо убијати” (А. Г. Матош, Са-

брана дјела, стр. 279).

132

зато била препуштена сама себи³⁸. На другој страни, прича Л. Поповића готово да и нема фабулу него је грађена по моделу неправилно повезаних мозаичких слика, које обједињује замисао о борби јунака приче са својим унутрашњим двојником.

Интересантно је да се мистериозност људских стања и расположења тражи испод мождане коре. Арена борбе коју води Поповићев јунак, по исказу самог писца “беше шупља кост главе”³⁹. Резонер јунаковог унутрашњег опозиционог двојника заправо и јесте мозак који коментарише и злурадо упозорава на погубно и поразно стање његове личности. У тој горљивој свађи “мозак све скаче, па пао у ватру, па запенушио”⁴⁰.

Већ и сама потреба да се опише мистериозност мождане активности испод кости лубање довољно говори о преокупацијама модерниста у њиховој потрази за загонеткама и тајнама дубоких, унутрашњих психичких

38 Бојана Стојановић Пантовић изричито апострофира питање савјести и у случају Поповићевог јунака: “У мотивацији приповедања главну улогу имају Јосифови снови и халуцинације што је повезано с етичким преиспитивањем савести” (Бојана Стојановић Пантовић, наведени рад, стр. 83); “Тако јунак потпуно губи везу са спољашњим светом, тоне све дубље у преиспитивање

своје савести, животних неуспеха и смисла властитога постојања” (Исто, стр. 84).

39 “Септимае”, стр. 279.

40 “Септимае”, стр. 293. Та игра и надигравање с мозгом као “заступником” унутрашњег живота среће се већ и у прози “Јосиф”: “Скоро да је то била нека хазардна игра. Јосиф се играо са својим мозгом; и видео је одмах у почетку престиже његове; силом је угушивао осећај последњег очајања, што га је силно ломио кад је гледао где меће све своје на једну карту и ту карту губи... Знао је колико је така игра опасна и усуђивао се и усудио се да

даље игра; и то тако страсно као карташ Достојевсков” (стр. 282).

133

стања и расположења људског бића. То веома добро видимо у слици кафанских другова Поповићевог јунака: “он види кроз кожу и кост на њиним главама, њине мозгове и буре како витлају и тресу; то су јунаци са белим дугуљастим рукама и брижљиво очишћеним ноктима, бледих анемичних образа, ал' упорне издржљивости и у бури мозга, и у бури страсти, и у бури неспавања, и умирања, и коцкања, и љубљења...”⁴¹. Није ни потребно наглашавати да се ради о архетипском обрасцу младића о коме је раније било говора, а да ова слика можданог пулсирања није случајна свједочи и једна таква слика коју налазимо у приповиједи “Главобоља” Исидоре Секулић, објављеној у *Савременику*, 1912. године, дакле десетак година након приче Л. Поповића. Истовремено та слика уочљиво кореспондира и са сликама из Матошеве приче у којима се такође појављује слично стање растројености и напетости. Ево те слике из Исидорине приче: “Неко стругање и кврцкање, као да шавови међу костима попуштају. Кров лубање се тањи и набира, а кроз наборе мили нека густа, врела и тешка материја. Прво као млаз, тромо и лагано, а после раздељена у куглице које све брже и брже клизе и падају с обе стране главе до слепих очију. Ту се једна са другом закачи и заглави, маса се купи и расте, мене мучи гадан осећај да се страно тело пробија кроз чврсте честице моје лубање, и одједаред ми би јасно да баш уз моје очи два ђулета притискују, боду, буше, пеку и уједају”.⁴²

Назначене сличности између Матошеве и Поповићеве приче нису и једине. И једна и друга завршавају

⁴¹ Септимае, стр. 282.

⁴² Исидора Секулић, “Главобоља”, *Сапутници*, издање С. Б. Цвијановића, Београд, 1913, стр. 61.

134

се готово идентично – бизарном смрћу, односно самоубиством главних актера која долази као природан излаз из несношљиве психичке напетости, раздражености и маније гоњења. Матошев јунак направио је замку мишу на своме пиштољу, али због усплахирености и неспретности у руковању испаљени хитац не разноси само миша него и њему просвира мозак. Тиме он убијајући миша само привидно убија, односно отклања сопствену савјест која је узрок његових фантазмагорија, али прави и једини, природан начин разрјешења његове несношљиве напетости ипак је самоубиство. Интересантно је да се ни то не догађа као посљедица спознаје о сопственој одговорности, него као резултат случајности. Тиме главни актер приче и даље остаје саможиви слабић који овим одсудним чином у потпуности заокружује и потврђује садржај и смисао архетипског обрасца према коме је створен. Бизарност самоубиства Поповићевог јунака долази до изражаја у још већој мјери. Оно је посљедица раздражености до које га доводи свађа са својим унутрашњим двојником коју заступа и артикулише мозак. На исти начин како Матошев лик убија миша – савјест, као извор својих мука, тако и Поповићев јунак пиштољем убија мозак као узрок сопствених невоља: “И мозак је убијен. Да ко тури прст кроз ту рупу осетио би нешто меко и хладно. То је мртав мозак...”⁴³. Бизарност те слике појачава се сценом у којој се Јосиф у сред жалости и плача за њим мртав придиже из сандука да би саопштио како је све то излишно, јер и кад би га они “могли оживити још би се сто пута убио” пошто је смрт “потребна”, што ће и они једном увидјети. (Самоубиство као једна од особина модерне прозе тога доба, које се не јавља само као излаз из компликованих животних ситуација

⁴³ “Септима”, стр. 293.

135

ција него и као животни став или као чин који одређује људске судбине и оних који су у сродству са самоубицом, у Матошевој причи потврђује се и самоубилачким чином Милиновићеве љубавнице Љубице, док у првој глави Поповићеве прозе самоубиство такођер врши једно лице из породичне лозе јунака приче).

И у једној и у другој причи љубавне сцене и ситуације јављају се у депоетизованом и дехуманизованом облику – као последица циничног декадентног односа према животу који уочавамо као једну од карактеристика модерне књижевности тога доба. Љубав се остварује без осјећања и моралне чистоте и своди искључиво на задовољење тјелесне страсти која је сама себи сврха. Код Матоша до љубавне везе долази између несвршеног студента медицине из вишег сталежа и обичне гувернанте пљоснатог носа, покварених зуба и “жацавог” ока, па је и разумљиво да је за јунака ове приче та веза имала само тјелесни карактер. Декадентни љубавни доживљај модерне прозе тога доба у Поповићевој причи изражава се још потпуније. Ту се љубав одвија у атмосфери кафанског дима, тјелесна страст подстакнута је алкохолом, а декадентни и цинични животни став изражава се једностраном заљубљеношћу у проститутку: “Онда дође један човек и каже му ово: с каквим си ти правом тражио од Лизе да те воли као ти њу, кад је њој љубав занат од живота”⁴⁴.

Интересантно је да се у обије приче срећемо са хипократском феноменологијом људске анатомије и медицинским третманом људске психе. Јунак Матошеве приче сам уочава, прати и анализира наступање и интензитет сопствених психотичних стања и даје им медицинску дијагнозу, док главни актер Поповићеве прозе

44 “Септима”, стр. 276.

136

на морбидан начин, готово с уживањем, као да сецира и врши обдукцију, извјештава о изгледу мртвог људског тијела и његовој судбини у гробу пуном црви.

Све у свему, по изгледу, по карактеру и по духовним карактеристикама главни актери и Матошеве приче и Поповићеве прозе уклапају се у архетипски образац модерне књижевности тога доба. То је тип интелегента који изгледа као болесник, што и јесте! По спољном изгледу он је: мршав, њежан, блијед, унезвијерен, упалих образа и очију, дуге косе, дугих бијелих прстију. По карактеру такав тип је: слабић, себичан, саможив, млакоња, перверзан, циничан, деструктиван, ироничан према себи, другима и према животу уопште. Најзад, по духовним карактеристикама то је тип интровертног, клонулог, декадентног, уплашеног, раздраженог и немоћног човјека.

III

Значај и мјесто Матошеве приче “Миш” у његовом књижевном опусу, али и у амбијенту модерне хрватске и српске књижевности тога доба довољно су познати. У свјетлу модернистичке парадигме те приче требало би, међутим, нешто више рећи и о случају приче “Септима” Л. Поповића, која, као што смо видјели, дијели истоветност модернистичког обрасца с том Матошевом причом.

Посебно и најважније питање у вези са овом Поповићевом прозом, нарочито са оним њеним дијелом под насловом “Септима”, тиче се њеног мјеста у развоју српске модерне књижевности крајем XIX и почетком XX вијека. То мјесто је уочљиво и њега истичу сви који су на ту прозу наишли. Предраг Палавестра, на примјер, каже да се та прича “разликује не само од већине припо-

ведака у 'Зори', већ и од великог дела тадашње српске приповетке. Тако се, на нашем тлу, у то време није писало", каже Палавестра, напомињући да је Поповић у нашу прозу "покушао да унесе нове, урбане тонове, истина књишки доживљене, али битно различите од готово свега што се тада ценило". То је "текст који је, самом својом природом, ако већ не као уметничка вредност, био и двадесетак година испред свога доба"⁴⁵, каже он. Мјесто ове Поповићеве прозе у развоју модерне српске књижевности најчешће се одређује у готово обавезном поређењу са причом "Мртви живот" Вељка Милићевића, која је објављена у наставцима три године касније у *Српском књижевном гласнику* крајем 1903. и почетком 1904. године. Уобичајено је да се та Милићевићева прича узима као први "прави" и најважнији представник модерне прозе у српској књижевности, док се прича "Септима" Лазара Поповића некако више третира као *наговјештај* и *покушај* новог модерног прозног модела, при чему јој се не одузима примат у хронолошком смислу (јер се појавила раније), нити у начину и радикалнијем степену одређености моделом модерне прозе. Предраг Палавестра, на примјер, у једном другом тексту каже да нам се та Милићевићева прича указује "као образац новог стила модерне српске приповетке" и као "карика у ланцу" која повезује "читаву епоху српског модернизма од раних наговештаја у "Септимама" Лазара Поповића"⁴⁶, преко Б. Станковића, Л. Комарчића и И.

45 Предраг Палавестра, "Приповедачки круг мостарске *Зоре*", *Зора*

ра. Почасни број 1968/69, Мостар, 1968/69, стр. 247.

46 Предраг Палавестра, "Трајање, природа и препознавање срп-

ског симболизма", *Српски симболизам. Типолошка проучавања*, САНУ, Научни скупови, књ. XXII, Одељење језика и књижевно-

сти, кнъ. 4, Бгд. 1985, стр. 37-38.

138

Секулић до И. Андрића и М. Настасијевића. За Слободанку Пековић та Милићевићева проза именована је као “знаменита прича која је означила ново време у српској књижевности”⁴⁷. Мада на једном мјесту вели да је прича Лазе Поповића “први видни знак долазећег модернизма”⁴⁸ у српској књижевности и да је “означила ново време у српској књижевности”⁴⁹, Пековићева сматра да је, ипак, “прелом направио Вељко Милићевић са причом 'Мртви живот' која је ломила форме претходних приповедних облика”⁵⁰. И поред тога што преломном сматра причу Вељка Милићевића, Пековићева не потцењује ни значај Лазе Поповића, за кога каже да је “био најослобођенији представник младих и најсличнији оним европским писцима у чијим делима се уздизала разузданост, ласцивност, а чији јунаци лутају улицама непријатељских градова, растројени, уништени, свесни да и они пропадају заједно са целокупним светом. Већина осталих српских писаца прибегла је другим, блажим средствима”⁵¹. Бојана Стојановић – Пантовић сматра да овај “текст Лазара Поповића представља, уз поједине приче и песме у прози Ива Ћипика, Пере Талетова или Светозара Ћоровића, један од најранијих аутентичних покушаја модернизације прозне структуре у српској књижевности који у својим доминантним аспектима деструира још увек важећи реалистичко-миметички наративни канон”⁵², да “представља карактеристичан при-

47 Слободанка Пековић, *Књижевно дело Вељка Милићевића*, Ин-

ститут за књижевност и уметност, Београд 1989, стр., 38.

48 Исто, стр. 19.

49 Исто. стр. 38.

50 Слободанка Пековић, *Основни појмови модерне*, Народна књи-

га, Алфа, Београд, 2002, Београд, стр. 152.

51 Исто, стр. 155-156.

52 Бојана Стојановић Пантовић, наведени рад, стр. 82.

139

мер жанровских, тематских, наративних и стилских трансформација српске прозе на прелому столећа”, те да ће се такав начин обликовања књижевних јунака развити “потом у српској литератури у прози Вељка Милићевића, Симе Матавуља и Боре Станковића”⁵³.

Иако је, као што видимо, карактер и значај приче “Септима” Лазе Поповића (први дио ове прозе под насловом “Јосиф” обично се сматра мање значајним и оставља се по страни) у основи сасвим добро уочен, чини се да још увијек постоји извјестан опрез, изражен помало уопштеним односно условним дефиницијама (наговјештај, покушај) којима се она некако оставља постранце. При томе се помињу аутори и прозна дјела у односу на која је Поповићева проза радикално другачија и у том погледу сасвим усамљена, не само у српској него и у хрватској књижевности која је нешто раније и у већој мјери прихватила тај нови тренд европске књижевности. Напомена П. Палавестре да тај текст у српској књижевности својом природом практично иде двадесет година испред свога времена, сасвим прецизно означава карактер тога текста који ипак није само покушај да се у српску прозу унесу нова, модерна књижевна схватања. Ради се, напосто, о првом изразито модернистичко-авангардном прозном тексту у српској књижевности крајем XIX и почетком XX вијека који је и у хронолошком погледу и у погледу радикално изражених особина за такву врсту текста, остао готово потпуно изолован и усамљен готово пуне двије деценије, све до краја Првог свјетског рата.

Поређење ове прозе са причом Вељка Милићевића “Мртви живот” која се мање или више изричито сматра преломном у развоју модерне српске прозе, то

⁵³ Исто, стр. 92.

140

најбоље показује. Разочарани, посрнули суморни јунак Милићевићеве приче, учитељ Дамјан Дамјановић, као прототип модерне прозе супротстављен типолошком обрасцу ликова у реалистичкој приповијести, у односу на Јосифа, јунака Поповићеве приче испољава тек почетне особине немоћи, спутаности, пасивности и декаденције. Његова “равнодушност према свему, горка равнодушност згажена човјека”⁵⁴ и чињеница да се осјећа као “живи мртвац, излишан човјек”⁵⁵ долазе као “посљедица тешког разочарања”⁵⁶, док се јунаку Поповићеве приче све догађа без повода, разлога, узрока и изван било каквог смисла. У Милићевићевој причи још увијек постоји јасан систем вриједности и мјесто јунака у том систему с којим је он у конфликту. Из тога и произилази драма његовог живота, док је јунак Поповићеве приче првенствено у сукобу са самим собом: то је извор његове психичке напетости и раздражености која га на крају доводи и до самоубиства. Милићевићева прича вођена је релативно устаљеним и стабилним више реалистичким наративним поступком, док се код Поповића ради о изразито радикалном и деструктивном модернистичко-авангардном обрасцу прозе.

Послије овог нужно се намеће питање зашто је значај једног оваквог прозног остварења на неки начин ипак релативизовано и условљено, и зашто ова прича Лазе Поповића није у довољној мјери издвојена и истакнута као изразита и задуго усамљена чињеница модернистичко-авангардног књижевног модела у српској књижевности крајем XIX и почетком XX вијека, те за-

54 Вељко Милићевић: “Мртви живот”, *СКГ*, 1903, X/5, 337; од 1. новембра.

55 Исто, стр. 344.

56 Исто, стр. 337.

што као таква није довољно присутна у прегледима, систематизацијама, историјама и сличним видовима разматрања и представљања српске књижевности. Чини се, чак, да се ради о једном чудном парадоксу: док се у другим случајевима овакав вид књижевне деструкције готово а priori схвата као пожељан и продуктиван резултат борбе између превазиђених, традиционалних и модерних, нових књижевних схватања, у овом случају се ипак мање или више видљиво испољавају извјесна уздржаност и резерва. Претпоставка да српска књижевна јавност још увијек није била зрела и припремљена на овакав књижевни експеримент само је дјелимично тачна и може се односити на вријеме када се прича појавила, а не на каснији период, поготово на вријеме бујања модернистичко-авангардних књижевних *изама* послје Првог свјетског рата или на уочљиву реанимацију тих књижевних пројеката у оквиру постмодернистичке поетике од седамдесетих година XX вијека наовамо. Главни разлог уздржаности према овој причи налази се, изгледа, у томе што она, осим што веома добро илуструје карактер онога што се сматра модерним књижевним текстом још од друге половине XIX вијека све до данашњег дана, истовремено, на исти начин, демонстрира и сва ограничења модернистичко-авангардних књижевних пројеката. Могло би се, чак, рећи да у овом случају та друга, "негативна" страна ове врсте књижевних текстова умногоме односи превагу. Деструкција постојећих књижевних образаца, као врховно начело модерног текста, у оваквим случајевима (а што је случај и са овом причом), постаје сама себи сврха и манир чија је посљедица "неразумљивост", непогодност и "неспособност" текста чак и за најнужнији, минимални степен књижевне комуникације и рецепције. У вези с тим су и уочљива помодност, поводљивост и поза који се указују

као поуздани знакови књишкости, а тиме се, као што је познато, обично вјештачки надокнађује недостатак талента и стваралачке културе. Склоност експериментисању и иновативности по сваку цијену указују се као празни ефекти који се извргавају у сопствену супротност. Недосегнутост и загонетност људских стања и поступака из подручја психологије премјештају се у подручје повећане раздражености и психотичности као некњижевних, девијантних медицинских категорија које егзистирају саме по себи и за себе – изван мотивацијског система и структурних условности текста. Све то у коначном такве текстове, што се односи и на причу “Септима” Лазе Поповића, чини умјетнички неувјерљивим. Међутим, та њихова естетска нерелевантност још увијек не угрожава њихов модернистичко-авангардни карактер и не може се узимати као исприка за њихову маргинализацију када се говори о појави и развоју модерних књижевних тенденција.

Зато се може сматрати да прича “Септима” Лазе Поповића, скупа са причом “Јосиф”, објављеном годину дана раније, с којом чини органску цјелину “једног торзо романа”, представља централни и преломни модернистичко-авангардни прозни текст српске књижевности с краја XIX и почетком XX вијека, који по радикалној изражености карактеристика таквог обрасца прозе доминира и остаје усамљен све до краја Првог свјетског рата.

Један од разлога што ова Поповићева проза до сада није била добила овакво мјесто, садржи се и у податку да она, колико се зна, до данашњег дана није више прештампована, па је тако за велики број истраживача остала недоступна. Још битнијим разлогом, међутим, може се сматрати чињеница да овај писац својим даљим књижевним развојем такав свој статус није оправдао ни-

143

ти бранио. Иако бисмо могли очекивати да ћемо у његовим књижевно-критичким освртима наћи експлицитно одређење за модерну књижевност, поготово у случајевима када пише о ауторима који су исто тако, мада на умјеренији начин од њега, такођер били носиоци модерних књижевних стремљења (И. Секулић, М. Јанковић, С. Винавер⁵⁷), тога нема ни у чланцима и освртима које је штампао у *Бранковом колу* 1913. и 1914, године, нити у оним које је објављивао првих година после Првог свјетског рата у *Новој Европи*. Напротив, сви ти његови текстови доста су скромни и конвенционални – готово

57 Поповићево мишљење и о Исидори Секулић и о Милици Јан-

ковић доста је уздржано, мада извјесну предност ипак даје овој другој: “Кад би обе списатељке дозволиле да их представимо са-

мо за час као кокошке, дабогме само лепе кокошке, онда би Се-

кулићева спадала у кокошке које лете, а Јанковићева у кокошке које носе јаја” (Л., “Милица Јанковић, *Исповести, Бранково коло*, 1913, год. XIX, св. XII, стр. 415; 15.VII). О Винаверу говори као да мисли на самога себе, али са негативним предзнаком: “Ја

сам уверен у томе колико он ужива у његовим чудним мотивима, колико се слади на његовим идејама што као баснословне птичурине јуришају на срце и мозак, колико се усхићава на његовим визијама и халуцинацијама што звоне и бљеште око чула, колико му се разиграва срце кад скаче и премеће се из парадокса

у парадокс оштрим, шиљатим, окретима, – ја све то могу да знам

и да поверујем њему. Али ни у том случају не могу да се одбраним од туге и самилости према толико вредној, рафинираној, импресивној и отменој души, која се тако јако поремећава, перу-

та и љушти, болује, мења, која са тако страховитом потрошњом тако мало великога даје, ма колико јако томе великоме тежила...

Станислав Винавер постаје све тежим случајем” (Л., “Станислав

Винавер, *Мисли*”, *Бранково коло*, 1913, год. XIX, бр. XIII, стр. 416; 15.VII).

144

обавезно изван ужих поетичких карактеристика дјела којима се бави⁵⁸.

Ипак, постоји једно скривено и усамљено мјесто у његовом скромном и данас готово потпуно недоступном књижевном опусу на основу кога би се могло схватити и објаснити из кога изворишта је потекла његова ексклузивистичка проза објављена у *Зори* посљедње године деветнаестог и прве године двадесетог вијека. Наиме, у чланку “Наша поратна литература”, објављеном на уводном мјесту трећег броја *Нове Европе* за 1926. годину, када говори о карактеристикама ратне књижевности послје Првог свјетског рата, Поповић помиње *идеју новог* и *идеју слободе*.

Ево, прво, шта аутор мисли о идеји *новог*: “По постојећој и припознатој науци времена забрањено је, и скроз је неумесно, свако мерење новог према вредностима прошлости. Ново, то је почетак из ништа, то је разлог само себи. Шта је главна и битна особина новог у литератури? Па то да је ново, да нема наставка, да нема везе!”.

58 Чини се да ни сам није много држао до критичарског посла. “Лично мени је критичарење одвратно”, вели он на једном мјесту. Критику схвата као спољни исказ оног “што се поводом једне књиге лично узбуди у мени, унутра” (Л. Поповић, “Дневник о Чарнојевићу, *Нова Европа*, 1921, књ. II, бр. 8, стр. 320; од 1.06). Уочљиво је да је позитивно оцијенио неке значајне књиге које су се појавиле непосредно послје Првог свјетског рата, као што су *Дневник о Чарнојевићу* М. Црњанског и *Вучјак* М. Крлеже. Сматра да не треба сумњати у даровитост писца *Дневника о Чарнојевићу*, а за Крлежину драму вели слједеће: “Вучјак је огледало ко-

је није криво што је ружан предмет који се гледа. Али се страховитом јасноћом из тога огледала рефлектује сва лаж, таштина, обмана, и јад наш, немоћ наша” (Лаза Поповић, “ Вучјак”, од Крлеже”, *Нова Европа*, 1924, књ. IX, бр. 8, стр. 247; од11.III).

145

Ево, потом, и његовог схватања *слободе*: “А слобода, – шта то треба да значи? То значи дозвољено је све и без икакова обзира. Дозвољено је и херојски је бити ружним карактером, изнети то на видик и показати у злој радости целоме свету” 59.

Из поимања слободе која не познаје границе и обзире, и из чињенице да ново, тј. модерно у књижевности схвата на иманентан начин – као категорију која је сама себи разлог и сврха и која се стога не може и не треба мјерити у односу на нешто друго, – могуће је, можда, извући не само мотиве настанка ове ексцентричне Поповићеве прозе, него и разлоге зашто књижевни погледи овог медицинара инфицираног литературом, исказани у његовим књижевно-критичким чланцима и освртима, нису у сагласности са том његовом модернистичко-авангардном прозом.

Станиша ТУТЊЕВИЋ

59 Л., “Наша поратна литература”, Нова Европа, 1926, књ. XIII, бр. 3, стр. 66.

Лаза (Лазар) Поповић (1877-1946)⁶⁰ је готово потпуно непознато име у српској књижевности. Литература је, очито, била његова младићка и више споредна преокупација. Огласио се као бечки студент медицине у мостарском часопису *Зора* са два овећа прозна текста: „Јосиф“ (1898) и „Септима“ (1900) који су задуго остали у дубокој анонимности, и који се повремено и спорадично спомињу тек од шездесетих година двадесетог вијека наовамо. На тим радовима, заправо, заснива се готово сав досадашњи интерес за овог писца, а на њима почива и његов укупни значај у нашој књижевности који, чини се, ипак није довољно уочен и истакнут. Осим ових пронађене су још свега двије његове прозе: прича „Излет“ објављена у *Босанској вили* 1910. и „Ванкина приповетка“ у *Књижевном југу* 1918. године. С обзиром да ни књижевна ни друге активности овог интелектуалца широке културе до сада нису довољно истражене, могуће је да постоји још понеки његов прозни текст. То, међутим, највјероватније не би битније утицало на укупну представу о значају његовог прозног и укупног књижевног опуса.

Осим ових приповједака Лаза Поповић написао је и око тридесетак чланака и књижевно-критичких осврта који су највећим дијелом објављени у *Бранковом колу* 1913. и 1914. године и у *Новој Европи* 1921, 1924. и 1926. године. Он је, иначе, био један од активнијих покретача *Нове Европе* гдје је осим књижевних текстова

⁶⁰ Чини се да се и сам Л. Поповић радије потписивао као Лаза, што се уочава и на приповијеткама које се овдје објављују – три су под тим именом, а јединио су „Септима“ под именом Лазар Поповић.

објављивао и друге чланке, претежно везане за медицинску струку. Изван књижевности објављивао је чланке, брошуре и стручне радове о здрављу, здравственој култури, здравственом образовању и школству, организацији здравственог живота, тјелесном одгоју, соколству, итд. Међу радове те врсте спадају и његове књиге: *Сексуална хигијена* (Сремски Карловци, 1905), *Клиничка рентгенологија* (Загреб, 1925) и *Соколске речи Лазе Поповића* (1925). Значај научних, стручних и примијењених радова из области медицине Лазе Поповића углавном се исцрпљује и оправдава сврхом коју су они имали у вријеме када су написани. Сличну судбину имају и његови књижевно-критички текстови и биљешке из области културе и књижевности.

Његове приповијетке, међутим, првенствено проза објављена под именом „Јосиф“ и „Септима“ у мостарској *Зори*, опирају се судбини свега осталог чиме се Лаза Поповић бавио. Могло би се, наиме, рећи да та проза има посебно, чак приоритетно мјесто у примјени модернистичке парадигме на развој овог жанра српске књижевности. Може се, дакле, сматрати да је то први изразито модернистички прозни текст српске књижевности који и хронолошки и по типичним карактеристикама такве врсте текстова, има приоритет над причом „Мртви живот“ Вељка Милићевића, објављеном 1903/4 године у СКГ, која се обично узима као први значајнији примјер модерних књижевних стремљења у српској прозној књижевности крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека.

Ради се у ствари о јединственом, практично истом тексту, састављеном од двије цјелине. То је наговјештено и поднасловом првог текста штампаног под насловом „Јосиф“. Тај поднаслов гласи: „Једна глава из једног торзо романа“. Други текст, објављен под насло-

вом „Септима“, у складу с тим, заправо је друга глава тога романа, чија несумњива торзичност такођер легитимише његов модернистички карактер.

Неке аспекте поменуте модернистичке парадигме, али изражене у знатно мањој мјери, срећемо и у друге двије приче Л. Поповића „Излет“ и „Ванкина приповетка“, примјетљивије у овој другој. Та чињеница свједочи да је модернистички „торзо роман“ Л. Поповића из *Зоре* очито настао као посљедица његове тренутне, дословно примијењене бечке лектире и да се он књижевно даље није развијао у овом смјеру. На исти закључак наводе и поменути Поповићеви чланци и књижевно-критички текстови из *Бранковог кола* и *Нове Европе* у којима тешко да има икаквог трага модернистичко авангардних схватања којима би одговарала поменута проза из *Зоре*. Тиме се, наравно, не умањује и не угрожава мјесто те прозе у развоју овог жанра српске књижевности. То мјесто исцрпно и темељно покушали смо да назначимо у поговору под насловом „На трагу једне модернистичке парадигме или први модернистички прозни текст српске књижевности“ сагледавајући га у ширем контексту и у поређењу са једном веома сличном причом много познатијег, „провјереног“ модернисте – А. Г. Матоша.

Значај прозног стваралаштва Лазе Поповића до сада није у пуној мјери могао доћи до изражаја и због тога што, колико се зна, ниједна од поменутих његових приповједака касније није објављена нигдје осим у часописима гдје су штампане први пут. То значи да су све до данашњих дана остале недоступне не само највећем броју читалаца, него и књижевних стручњака. То је заправо и главни разлог што се све оне овдје широј читалачкој и ужој стручној књижевној јавности нуде у корицама посебне књиге.

Имајући на уму да ће до изворног текста из часописа највећем броју читалаца и даље бити веома тешко доћи, определијели смо се да изворни текст задржимо у првобитном облику, вршећи само најминималније исправке, када се очито радило о грешкама.

Ст. Тутњевић

Лаза Поповић 1904. и 1918. године

150

САДРЖАЈ

I

Јосиф.....	5
Септима.....	31

II

Излет	79
Ванкина приповетка	99

III

Станиша Тутњевић: На трагу једне модернистичке парадигме или први модернистички прозни текст српске књижевности	111
Уз ову књигу	147

